

El curs del Fluvià en el tram baix. Segles XVI-XX. De Sant Pere Pescador a Empúries

Col·lecció
A R X I U
HISTÒRIC
L'Escala

El curs del Fluvià en el tram baix

Segles XVI-XX

— De Sant Pere Pescador a Empúries —

MARISA ROIG SIMON

Col·lecció
A R X I U
HISTÒRIC
L'Escala

1

El curs del Fluvià en el tram baix
Segles XVI-XX
– De Sant Pere Pescador a Empúries –

MARISA ROIG SIMON

A R X I U
HISTÒRIC
L'Escaló

Diputació de Girona

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

© Edició: Ajuntament de l'Escaló.

© Textos i fotografies: Els seus autors/es.

© Plànols: Els respectius arxius.

Fotografia portada: *Principaute de Catalogne*. 1690. Autor: Alexis Hubert Jaillot.

Font: ICGC, RM 215360

Disseny, maquetació i impressió: Roger - Digital Press & Print, Figueres

ISBN: 978-84-09-18318-0

Dipòsit Legal: GI-101-2020

No és permesa la reproducció total o parcial d'aquest llibre, ni el seu tractament informàtic, ni la seva transmissió a través de qualsevol mitjà, bé sigui electrònic, mecànic, per fotocòpia, per enregistrament o d'altres mètodes, sense el permís previ i per escrit dels titulars del copyright.

El curs del Fluvià en el tram baix
Segles XVI-XX
– De Sant Pere Pescador a Empúries –

MARISA ROIG SIMON

PRESENTACIÓ

EL FLUVIÀ, UN RIU D'EMPÚRIES I L'ESCALA

Amb la inauguració de la nova seu de l'Arxiu Històric de l'Escala a l'emblemàtic edifici de l'Alfolí de la Sal, el 22 de juny de l'any 2019, amb la presència de la consellera de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Mariàngela Vilallonga, va començar una nova etapa de difusió dels fons que varem iniciar amb la publicació del facsímil del manuscrit original de *Solitud*, l'obra mestra de l'escriptora Caterina Albert i Paradís, *Víctor Català*.

El llibre que teniu a les mans dona inici a la nova col·lecció de l'Arxiu Històric de l'Escala, basada en la investigació de documents inèdits no només de l'Arxiu del nostre municipi, sinó també d'altres arxius on es troba informació vinculada al territori i el presentem en el marc de les Jornades del Centre d'Estudis Escalencs, que es varen iniciar amb tant d'encert ara fa onze anys, coincidint amb el 30 aniversari d'aquesta entitat que treballa, colze a colze, amb el Museu de l'Escala.

El Fluvià és un riu amb molta història que fins ara romania inèdita. El mapa que il·lustra la portada és un bell exemple de quan el Fluvià desembocava en el nostre territori abans de la desviació produïda durant els aiguats de 1740. Per a l'Escala és un riu amb una alta significació, perquè a l'antiguitat desembocava a Empúries. Marisa Roig, arxivera i historiadora, ens presenta un estudi històric aprofundit de les vicissituds que ha tingut aquest riu al llarg de la seva història acabant amb les inundacions viscudes a principi del 2020.

Esperem que la nova col·lecció tingui una llarga continuïtat i la difusió dels documents d'arxiu contribueixi a la comprensió i conservació del paisatge.

Víctor Puga López
Alcalde de l'Escala
L'Escala, 27 de febrer de 2021

PRÒLEG

EL RIU FLUVIÀ A LA LLUM DELS DOCUMENTS D'ARXIU

El mes de febrer de l'any 1989, coincidint amb el 50 aniversari de l'acabament de la Guerra Civil, naixia la revista *Fulls d'Història Local*, editada per l'Arxiu Municipal de l'Escala, amb la col·laboració del Centre d'Estudis Escalencs. Feia dos mesos que l'Ajuntament de l'Escala havia creat el Servei d'Arxiu. La documentació municipal, amb una cronologia que es remuntava al segle XVI i que s'havia conservat fragmentada en unes golfes, va ser netejada, classificada i preservada. El fet de posar-la a la disposició de la investigació a través de la consulta pública va donar peu al naixement de la revista, que va ser una de les pioneres dels arxius locals de les comarques gironines. Al llarg de més de trenta anys, l'esperit que ha guiat la tasca de l'equip de treball de l'Arxiu i del Museu de l'Escala ha estat la recuperació i la difusió de la història local a través de tots els àmbits. La nova col·lecció, «Arxiu Històric de l'Escala», vol donar llum a estudis que aportin documentació inèdita i que necessiten un format de llibre per la seva extensió.

Durant les Jornades del Centre d'Estudis Escalencs de 2018, celebrades al Museu de l'Anxova i de la Sal de l'Escala, Marisa Roig, arxivera i historiadora de reconeguda solvència, va presentar la conferència: *El curs baix del Fluvià (segles XVIII-XX), la dinàmica hidrològica i l'acció de l'home*, el dia de la inauguració de l'exposició *El Fluvià, tres comarques i un riu*, coproduïda entre els Museus d'Olot, Banyoles i l'Escala. Quan Roig va mostrar els plànols que havia trobat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó sobre l'antiga desembocadura del Fluvià a Empúries, així com un document de la duana de l'Escala que feia recular la seva existència fins al 1740, no vàrem dubtar ni un moment a encarregar-li una investigació més extensa d'uns documents tan interessants de cara a la seva publicació.

Dels dos grans rius, Ter i Fluvià, que desembocaven a banda i banda d'Empúries a l'antiguitat, el primer al sud i el segon al nord, n'han quedat un

munt de traces en el paisatge en forma de recs, rierols, agulles, gorgs, rieres, aiguamolls, closes i una extensa toponímia característica de la fauna i flora d'una zona inundable com és part del territori de l'actual municipi de l'Escala, que forma part del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà. Noms com Ter vell o Fluvià vell denoten l'antic curs d'aquests dos importants rius pel municipi de l'Escala i possiblement estan en l'origen de la fundació d'Empúries, ja que eren navegables. L'autora del llibre ha tret a la llum noms antiquíssims, alguns ja perduts, com aigualleix, aiguamoix, llauna, cadirat, vernar o balcar, entre d'altres, dels quals incorporem un petit glossari al final del llibre. Del Ter hi ha nombrosos estudis que han permès datar el 1302 la desviació vers el sud del Montgrí. Pel que fa al Fluvià, segons el nostre coneixement, no existien estudis històrics publicats, sobretot d'abans de la desviació de 1740.

És un goig presentar aquest treball d'investigació apassionant i inèdit, sobre un riu que ha marcat tant el nostre territori des de la més remota antiguitat i més quan, a partir de l'evidència del canvi climàtic, cada vegada es fa més necessària, des del món universitari i científic, la investigació del paleopaisatge o paisatge antic des de tots els àmbits, tant l'arqueològic com l'arxivístic reflectit en antics documents textuais, cartogràfics i fotogràfics. Esperem que la seva publicació contribueixi a preservar un paisatge tan fràgil i ric com és el de les lleres dels rius.

Lurdes Boix i Llonch

Directora de l'Arxiu Històric i del Museu de l'Escala

2 de març de 2021

AGRAÏMENTS

Vull expressar el meu agraïment a l'Ajuntament de l'Escala, en especial al Museu de l'Escala i a l'Arxiu, a la directora Lurdes Boix i a la tècnica Mariona Font per haver-me encomanat l'elaboració d'aquest estudi sobre la història del Fluvià.

Agraeixo molt sincerament als companys de professió i als amics, a Meritxell Fernández per haver-me ajudat a aclarir conceptes i idees, al professor Enric Sagner (UdG) per revisar el treball, fer-hi suggeriments i avenir-se a presentar-lo. També al personal de l'Arxiu Històric de Girona i en especial al seu director, Joan Ferrer; a Aleix Viñas de l'Arxiu General de la Diputació de Girona, a Josep M. Barris de l'Arxiu Municipal de Roses, a Erika Serna i Jusa Juanola de l'Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, a l'Arxiu Comarcal del Baix Empordà, a la Biblioteca Fages de Climent de Figueres, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i a la Fundació Ramon Mascort, Barcelona. També agraeixo la disponibilitat i les facilitats donades pel personal dels ajuntaments de l'Armentera i Sant Pere Pescador per permetre l'accés als respectius arxius.

Voldria manifestar el meu reconeixement a Cecilio Granada de Caramany (Corçà) i a Narcís Torrent (Saldet) per obrir les portes dels seus arxius patrimonials.

Dono les gràcies a tots els que m'han ajudat: a Enric Trilla per les converses sobre la història del Fluvià i per la informació cartogràfica proporcionada, a Martí Guillem Sureda per facilitar-me dades inèdites sobre el comtat d'Empúries resguardades a l'Arxiu de la Casa Ducal de Medinaceli (Sevilla), a Josep M. Gironella per aclarir-me molts dubtes sobre molineria, a Salvador Vega, a Francesc Vilà propietari del mas de can Massoni, a Dolors Godo, a Lúdia Casellas i Jaume Quer, a Andres Bühlmann, a Rosa M. Casamitjana, a Mario Zucchitello, a Josep M. Vilà, a Ivan Pennacchio, responsable de l'Airsport Viladamat, a Imma Serra i a M. Àngels Serra per les excel·lents fotografies cedides per il·lustrar aquest llibre.

Finalment vull donar les gràcies a la meva família pel suport i per totes les hores que no he passat amb ells, a en Josep, a les meves filles, Àngela i Blanca, i a la meva mare, M. Lluïsa.

INTRODUCCIÓ

Aquest llibre és el resultat de la conferència: *El curs baix del Fluvià (segles XVIII-XX), la dinàmica hidrològica i l'acció de l'home*, encarregada pel Museu de l'Anxova i la Sal de l'Escala (MASLE). Va ser impartida en el marc de les IX Jornades del Centre d'Estudis Escalencs, coincidint amb la inauguració de l'exposició: *El Fluvià, 3 comarques i un riu*, coordinada pel geògraf Carles Bayés i produïda pels museus d'Olot, de Banyoles i de l'Anxova i la Sal (l'Escala).

L'objecte d'estudi és el curs baix del Fluvià i el seu desviament durant el segle XVIII. El Fluvià, en arribar a la població de Sant Pere Pescador, traçava un meandre molt pronunciat en sentit sud-est, i recorria en paral·lel a la línia de la costa fins a desembocar a Empúries (Sant Martí d'Empúries, l'Escala), seguint l'actual Riu Vell o Riuet. El 1740, el curs es va modificar a causa dels efectes d'una inundació extraordinària que provocà l'obertura d'un nou braç fluvial a Sant Pere Pescador, les aigües del qual van sortir de mare i prengueren un nou camí en direcció nord-est fins a desaiguar al mar, a l'extrem septentrional del terme de Sant Pere Pescador, en el mateix indret on ho fan actualment.

El Fluvià, amb una llargada de 97 km i una superfície de conca de 1.032 km², neix a les serres de Cabrera-Collsabra, prop de la Vall d'en Bas i recorre les comarques de la Garrotxa, el Pla de l'Estany i l'Alt Empordà. A la confluència del municipi alt-empordanès de Sant Miquel de Fluvià, el riu s'endinsa per la plana al·luvial i discorre sobre dipòsits quaternaris, traçant amplis meandres o corbes fins a desaiguar a Sant Pere Pescador. En aquest tram de riu, hi desguassen el torrent de la Gavatxa (Vila-robau), el torrent Gran (Valveralla), el rec de Mollet (Palol), i el rec Sirvent (Sant Pere Pescador).

L'àmbit geogràfic de l'estudi se centra en l'àrea fluviodeltaica, des de Sant Miquel de Fluvià fins al mar. La zona comprèn vuit termes municipals amb les respectives entitats de població (vegeu figura 1): Sant Miquel de Fluvià; Torroella de Fluvià i els nuclis de Palol, Vilacolum i Sant Tomàs de Fluvià; Ventalló amb els veïnats de Vila-robau, Valveralla, l'Arbre Sec, Montiró,

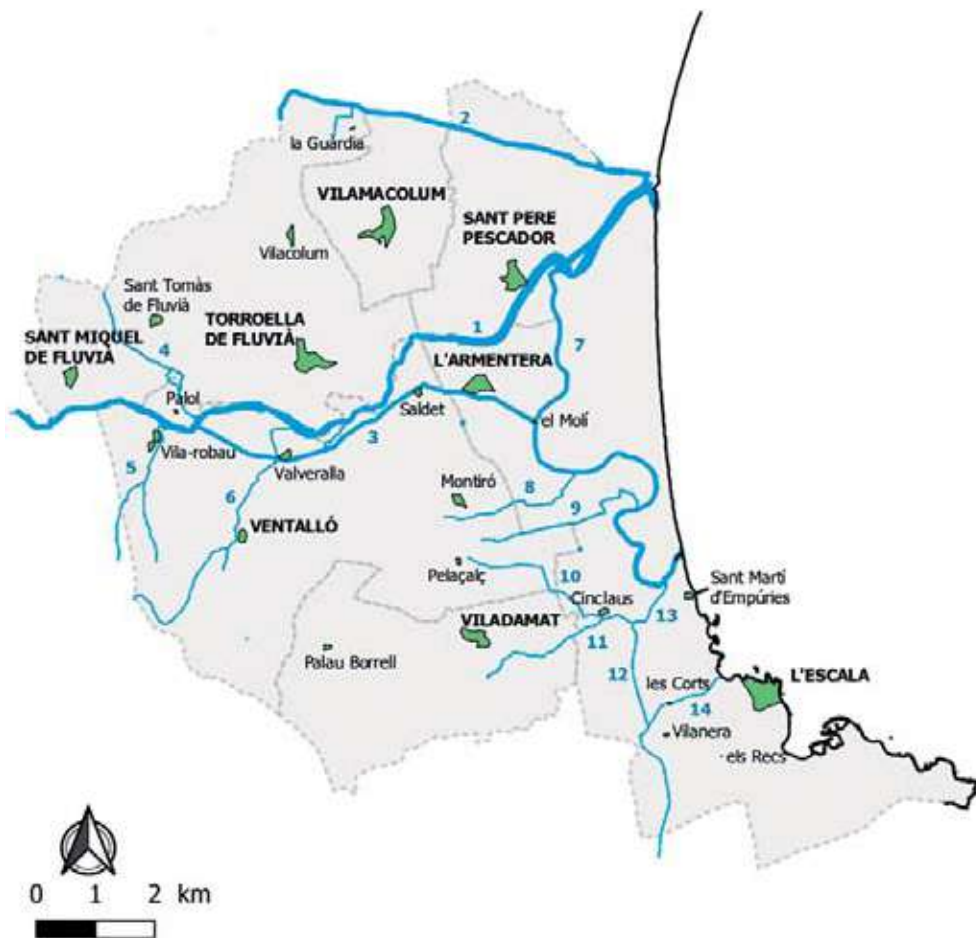

Figura 1. Xarxa hidrogràfica del curs baix del Fluvià

1- riu Fluvià, 2- rec Sirvent, 3- rec del molí de l'Armentera, 4- rec de Mollet, 5- torrent de la Gavatxa, 6- torrent Gran, 7- rec del Molí/Riu Vell, 8- rec de l'Agulla, 9- rec Madral, 10- l'agulla de Pelacaç, 11- riera del Balcar, 12- rec vell del Molí (provinent del Ter), 13- riera de les Nietes, 14- rec Comtal o de Sentmenat (curs antic del Ter).

Font: Mapa elaborat per Enric Saguer.

Pelacalç i Saldet; Vilamacolum; l'Armentera; Sant Pere Pescador; Viladamat i el veïnat de Palau Borrell i l'Escala amb els nuclis de Sant Martí d'Empúries, Vilanera, els Recs, les Corts i Cinclaus. Actualment els termes estan integrats i repartits entre les conques hidrogràfiques del Fluvià, del rec Sirvent i de les rieres del Montgrí-Empúries.

El llibre s'ha estructurat en dos blocs precedits d'un text que ajudarà el lector a comprendre l'origen i la formació de la plana al·luvial de l'Empordà i l'establiment de les primeres comunitats humanes. El punt de partida del text introductori són les tesis de l'historiador Albert Compte (1964) i de la geògrafa Yvette Barbaza (1966), així com altres estudis imprescindibles realitzats per l'equip de geòlegs i arqueòlegs vinculats al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries (Montaner & al., 2014), com també els de Francesc Romagosa (2009).

El primer bloc se centra en la descripció del territori a partir de diferents documents cartogràfics. Destaquem un mapa procedent de la Biblioteca Nacional de Espanya elaborat amb anterioritat a l'any 1740, on es representa el traçat antic del Fluvià dirigint-se a Empúries i s'hi reconeix un paisatge humit caracteritzat per àmplies extensions de llacunes i maresmes. Veurem com, al llarg dels segles, les zones inundades s'anaren eixugant progressivament, el factor humà i la necessitat d'aconseguir noves terres de conreu van ser determinants. Des del punt de vista cronològic, la primera part del llibre parteix d'un memorial o descripció de les poblacions del comtat d'Empúries de final del segle XVI procedent de l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries, i acaba a la primera meitat del XVIII, abans de la desviació del Fluvià. Hem centrat l'estudi en l'economia de les petites comunitats rurals escampades per la plana, les quals explotaren i aprofitaren els recursos naturals procedents tant de l'àmbit fluvial, marítim, com també lacustre: els aigualleixos per la fusta, l'aigua per accionar molins i pel reg, la recollida de plantes als estanys, la pastura, la pesca i la cacera a les zones humides.

La segona part de l'estudi gira entorn a la dinàmica hidrològica del riu, la lluita de la societat per adaptar-se als riscos davant les inundacions i les mesures d'adaptació per reduir els seus efectes, com la construcció de motes de defensa, dics a la llera o també, en els darrers anys i amb els avenços tècnics, obres d'infraestructura hidràulica com ara l'endegament del llit fluvial. S'han resseguit algunes de les inundacions històriques i s'ha analitzat amb especial deteniment la de 1740, responsable del desviament del riu Fluvià.

Figura 2. El Riu Vell o antic curs del Fluvià fluint a tocar el Xalet d'en Caramany, Sant Pere Pescador, 2020. Autor: Marisa Roig

El Xalet, al fons de la imatge, va ser l'antic pavelló de caça de la família Caramany. Fou construït el 1915 en les terres del mas de la Devesa.

LA METODOLOGIA I LES FONTS

Les fonts utilitzades per l'elaboració de l'estudi són diverses. S'han revisat i contrastat nombroses tipologies documentals procedents de diferents arxius. S'han consultat els fons de les notaries de Castelló d'Empúries, Siurana i l'Armentera-l'Escala conservades a l'Arxiu Històric de Girona, on s'ha accedit a alguns volums notariais del segle XVII-XVIII, als llibres de la Cúria de l'Armentera-l'Escala del XVIII i a un capbreu de la Pia Almoina de la seu de Girona. Igualment importants són les dades provinents de les sèries generades pels òrgans de govern local, preservades en els arxius municipals de l'Escala, Sant Pere Pescador i l'Armentera. A través de la sèrie Actes dels plens i dels Consells Municipals s'han reconstruït les inundacions històriques, en concret les que ocorregueren en època moderna i fins a les darreries del segle XX. Amb aquest objectiu també ha estat necessària la consulta de contractes privats, custodiats en arxius notariais i patrimonials.

Els llibres d'acords dels plens municipals dels ajuntaments de Torroella de Fluvià, Ventalló i Viladamat, una part dels quals dipositats a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, s'han pogut estudiar a través del cercador *arxius en línia*, un recurs *on line* que permet la seva lectura en format digital. A l'Arxiu Comarcal, també s'ha investigat el fons patrimonial de la família Fages de Figueres i el del comtat d'Empúries. Cal destacar la consulta de tres arxius patrimonials privats, el de la família Caramany, conservat a la casa pairal a Corçà; el de Narcís Torrent, a Saldet, i el de la família Tarrés-Roig, antics propietaris del molí de l'Armentera. Per últim hem examinat el fons medieval del comtat d'Empúries (Arxiu Ducal de Medinaceli) accessible en suport digital a l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries, com també el fons de la Comissaria Delegada de l'Arxiu General de la Diputació de Girona.

Les fotografies que il·lustren el llibre procedeixen de diversos centres i particulars: Arxiu Comarcal del Baix Empordà, Biblioteca Fages de Climent (Figueres), Centre de Recerca i Difusió de la Imatge (Ajuntament de Girona), Arxiu Històric de l'Escala, i Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries.

A banda de la investigació en arxius, la recerca documental també s'ha fonamentat a partir d'una àmplia bibliografia constituïda per articles, tesis i estudis més o menys recents, però molt especialment per les cròniques, els dietaris i les memòries de quatre autors dels segles XVII-XIX. En aquest sentit, remarquem el testimoni del jurista Jeroni Pujades Moner (Barcelona, 1568-Castelló d'Empúries, 1635) que ocupà diversos càrrecs pels comtes d'Empúries i el 1604 va ser nomenat assessor ordinari i comissari general del comtat. Entre els anys 1601 i 1606 va escriure la *Crònica Universal del Principado de Cataluña*, (publicada el 1609) a la qual hem accedit a partir de l'edició realitzada per Torres i Amat, Albert Pujol i Pròsper de Bofarull entre el 1829 i el 1832. També les informacions que aportà el notari i arxiver castellaní Bernat Josep Llobet (segle XVII) són fonamentals per complementar altres fonts. El 1661 el duc de Sogorb i comte d'Empúries, Lluís Ramon Folch, el nomenà arxiver de l'Arxiu General de la Casa Ducal de Sogorb i Cardona encomanant-li la feina d'organitzar i descriure els fons documentals, entre els quals, també hi havia el del comtat d'Empúries. Va elaborar 10 inventaris de tot l'arxiu, els documents d'Empúries els va recopilar en un volum manuscrit que consta de 845 folis, escrit entre els anys 1667 i 1668, titulat: "*Indice, declaracion y addicion de la ereccion, antiguedad, excelencia y grandeza del condado de Ampurias, y de la sucession y descendencia de sus Excmos condes de las tres lineas, (...) capacidad y limites, amenidad de todas cosas, rios, estanques, puertos del mar, gobierno politico, regalias, abadiatos, jurisdicciones, rentas y derechos en comun (...)*". Una còpia manuscrita de l'obra de Bernat Josep Llobet va ser realitzada pel seu besnet, Esteve Fuster Llobet el 1729, i es troba a l'Arxiu Diocesà de Girona, una reproducció de la qual és consultable a l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries (Puig, 2008: 304).

Un altre testimoni rellevant, al qual ens hi referirem moltes vegades al llarg del llibre, és el viatger i funcionari Francisco de Zamora (Villanueva de la Jara-Cuenca, 1757-1812). Va exercir el càrrec d'oïdor de la Reial Audiència de Catalunya i el 1787 va iniciar un viatge per tot el territori català. Al llarg del seu periple va recollir moltes dades que va deixar escrites en el *Diario de los Viajes hechos en Catalunya*, on descriu el pobles, l'economia, la societat i el paisatge. Zamora va visitar les poblacions del Baix Fluvià entre el 23 i el 29 de gener de 1790. El manuscrit es conserva a la Biblioteca Nacional de España i va ser editat per Curial el 1973. El darrer relator és l'advocat i polític Pasqual Madoz (Pamplona, 1806 - Gènova, 1870), ministre d'Hisenda durant el bienni progressista (1854-1856). Va coordinar el *Diccionario geográfico-estadístico-*

històrico de España y sus posesiones de Ultramar, constituït per 15 volums i publicat el 1846. Per elaborar-lo va comptar amb un miler de col·laboradors i una vintena de corresponals. El diccionari és una valuosa font d'informació en qüestions de demografia, comerç, camins, riquesa territorial i navegació, proporciona dades de primera mà sobre les poblacions d'Espanya de mitjan segle XIX.

La documentació cartogràfica antiga constitueix una altra font d'informació extraordinària per entendre l'organització del territori i per reconstruir el paisatge d'èpoques anteriors. La cartografia utilitzada prové de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, de la Fundació Ramon Mascort –Barcelona–, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de la Biblioteca Nacional de España i de l'Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà. Els mapes seleccionats en aquest estudi situen com a referència principal el curs del Fluvià. També hi figuren altres elements com masos, pobles, camins o recs acompanyats tot sovint del topònim. L'assignació de noms de lloc ens ajuda a comprendre els canvis que s'han produït, ens descriu com era el medi natural, la hidrologia, l'orografia i fins i tot les activitats econòmiques i humanes que es desenvolupaven a la plana segles enrere. Alguns dels topònims han perviscut fins a l'actualitat. Trobem referències a boscos de ribera com Saldet (*Salcidum*), que prové etimològicament de la paraula salzes; el bosc d'en Còdol, a Torroella de Fluvià; la devesa d'en Caramany, el Freixenell i el Bussinyol, a Sant Pere Pescador; el bosc Comtal, a l'Armentera. També hi ha al·lusions a la vegetació que creix en indrets humits i salabrosos, com ara el Balcar, els Prats, els Salats i el Verdàs, a Empúries i Cinclaus; els Erms i els Salancs, a Viladamat; les Joncasses, a Pelalcalç; el Joncar i els Senillers, a Sant Pere Pescador. També hi ha referències als antics espais fluvials, recs i restes de meandres com els Fluvianets, el rec del Molí i la bassa d'en Constant, a l'Armentera; el Canalet, a Saldet; els erms de la Mota, Riu Vell, el Pedregal i Mig de dos rius, a Sant Pere Pescador; les Illes i el Meandre Vell, a Torroella de Fluvià; els Camps del riu, a Cinclaus. Alguns noms de llocs identifiquen la ubicació dels antics estanys: els Estanys, els Fangassos, els Closets, el clot de les Botigues i la gorga d'en Massoni, a Sant Pere Pescador; l'estany d'Empúries o Cinclaus, el gorg de l'Infern o ullal d'en Maranges, a Empúries; l'estany dels Ànecs, a Pelalcalç, i l'estany de Palol, a Torroella de Fluvià.

Si bé es coneixen molts estudis científics i històrics sobre els cursos finals dels rius Ter i Muga, se'n troben ben pocs que facin referència al darrer tram del Fluvià.

*Mapa del geògraf
i cartògraf francès
Alexis Hubert Jaillot.*

Font: ICGC,
RM 215360.

Figura 3. Principaute de Catalogne. 1690. Autor: Alexis Hubert Jaillot

Detall del mapa del geògraf i cartògraf francès Alexis Hubert Jaillot. Hi reconeixem el curs antic del riu Fluvià al seu pas per Sant Pere Pescador i la desembocadura a Empúries. Al nord del seu traçat, l'autor assenyala l'estany de Siurana, a l'oest, i el de Sant Pere Pescador, a l'est; i una llacuna entre el litoral i el Fluvià. Hi figura també un curs d'aigua cabalós, que correspon a l'actual riera de les Nietes, desguassant a mar per la mateixa gola del Fluvià, on el cartògraf dibuixa un petit estuari. Al sud, apareix el topònim Recs (els Recs) i, al costat, l'antic estany de Belcaire, conegut com l'estany dels Rechs o de Sobrestany.

La producció historiogràfica al voltant del baix Ter ha estat fructífera, diferents autors i investigadors, alguns dels quals vinculats a la Universitat de Girona, han analitzat el desviament del Ter en època medieval i la seva rectificació al 1790, així com els episodis d'inundacions i la vulnerabilitat de la població. S'han publicat treballs entorn de l'expansió del conreu de l'arròs i també el procés de transformació social i econòmic de la seva plana litoral. Altres estudiosos han realitzat projectes d'investigació sòlids sobre el riu la Muga i la seva connexió amb l'estany de Castelló en època moderna com també sobre la molinaria medieval i la xarxa hídrica de la Muga. Una de les poques línies de recerca, que posa en comú els rius Muga i Fluvià, és l'estudi de David Pavón (2010) al voltant de les obres hidràuliques projectades a ambdues conques al llarg dels segles XIX i XX.

L'objectiu del llibre és, doncs, donar llum a algunes incògnites entorn al desviament del Fluvià i el paper que va tenir el molí de l'Armentera, tant en el comerç fluvial com en l'expansió del conreu de l'arròs. Esperem que aquesta monografia situï el Fluvià com un dels grans rius de la demarcació gironina i obri les portes a futurs treballs d'investigació.

1. ANTECEDENTS. LA FORMACIÓ DE LA PLANA DEL FLUVIÀ I ELS PRIMERS ASSENTAMENTS

Estudis de referència, com la tesi *El Alto Ampurdan* de l'historiador Albert Compte (1964) o la de la geògrafa francesa, Yvette Barbaza, *El paisatge humà a la Costa Brava* (1966), i altres treballs, més recents, com l'article col·lectiu encapçalat per Jordi Montaner sobre el paleopaisatge fluvio-estuari d'Empúries (2014) o les aportacions de Romagosa (2009), coincideixen a determinar l'origen al·luvial de la plana del Fluvià que, juntament amb la del Ter, al sud, i la de la Muga, al nord, s'haurien format en l'holocè, durant l'últim període del quaternari. Aquests autors destaquen el seu procés de reblliment a conseqüència de les aportacions de sediments fluvials i de la formació d'un cordó litoral des del cap del Creus fins al massís del Montgrí. La dinàmica dels rius i cursos naturals, el mar i el vent, especialment el de nord –la tramuntana–, foren els agents que la modelaren i que, al llarg de la història, haurien contribuït a la seva constant transformació.

Seguint els plantejaments de Compte (1964: 28-29) la barra litoral estaria constituïda per materials del massís granític del cap de Creus trinxats per l'onatge i transportats pels temporals i els corrents marins. Les sorres dipositades arran de mar haurien estat portades cap al sud pels vents del nord i del nord-oest. La corba que dibuixa la costa a partir de l'actual desembocadura del Fluvià complia totes les condicions perquè quan la tramuntana bufés es formessin dunes mòbils. Compte assegurà que les sorres fines i les dunes de la barra litoral van ser determinants en el recorregut dels trams finals dels rius Muga i Fluvià, i molt especialment en les seves desviacions per buscar una sortida a mar: *“La formación de la flecha litoral en dirección sur iría cerrando poco a poco la antigua desembocadura rectilínea y obligaría al río [Fluvià] a desviarse progresivamente hasta deslizarse de manera paralela a la flecha o barra”*. Del seu estudi es desprèn que la formació, ara fa milions d'anys, d'aquest banc de sorra hauria fet de barrera i contribuït que

les aigües del Fluvià busquessin una sortida fàcil i la trobessin, en direcció sud, a tocar el promontori d'Empúries.

D'altra banda, Yvette Barbaza no difereix gaire en la descripció i formació del cordó litoral i assegura que hauria provocat l'aïllament d'estanys i llacunes, on durant milers d'anys hi haurien anat a escórrer les aigües dels rius, contribuint a la formació d'un paisatge humit, amb àmplies zones de maresmes, *llaunes* –llacunes salades estretes i allargades pròximes a la costa– i diversos braços fluvials.

Els resultats dels estudis paleoambientals i l'anàlisi estratigràfica dels sediments de la plana d'Empúries, des de Bellcaire-Albons fins al Fluvià Vell, (Montaner & al., 2014) han permès reconstruir el paleopaisatge i ampliar coneixements sobre l'evolució de la línia de la costa i de l'estuari d'Empúries que, en època tardoromana, encara s'estenia des de la desembocadura del Fluvià Vell fins a Cinclaus. Els primers assentaments de la zona se situaren al damunt de tres promontoris pròxims a la costa que corresponen al turó de Vilanera, a ponent; a l'actual jaciment d'Empúries, a migdia, i a la vila de Sant Martí, a tramuntana. Aquesta última formà un illot, unit a terra ferma per un petit istme, i estigué circumdada, al nord, per l'estuari que es formà a la gola de l'antic curs del Fluvià i que penetrà cap a l'interior per confluïr amb les aigües del Ter.¹ L'entorn afavorí l'establiment continuat de diversos nuclis urbans.

Successivament, en gran part de les elevacions del terreny per damunt de la plana inundada s'alçaren petits hàbitats com el de Cinclaus, situat al cim d'un turonet i envoltat per les aigües del Ter i del Fluvià. S'hi han localitzat les restes de murs i paviments de més de 2000 anys d'antiguitat i els primers indicis d'una explotació agrària. En aquest mateix sentit també n'han aparegut d'altres a Viladamat, Palau Borrell, Sant Tomàs i Sant Miquel de Fluvià, amb la troballa d'un forn i les restes d'un pont romà sobre el Fluvià (s. I aC).

1. Fins a principi del segle XIV, els rius Ter i Fluvià confluïen al voltant d'Empúries. El desviament del Ter en direcció a Torroella de Montgrí es produí el 1302.

A partir d'època tardoromana (segles VI-VIII dC) i altmedieval proliferà la fundació de noves comunitats rurals, majoritàriament també situades damunt de terrasses al·luvials. L'anàlisi de les restes arqueològiques aparegudes en diferents indrets ho evidencien. En el paratge del Serrador, en el terme de Sant Pere Pescador, es localitzà una necròpolis i restes de murs d'un hàbitat datat entre els segles VII i VIII dC (Fuertes, 2007: 292), que podria correspondre a la *Vilamilitià* dels documents altmedievals, quan la població tenia aquesta denominació. A Saldet es descobrí una necròpolis,

Figura 4. Fixació de dunes mòbils a Sant Martí d'Empúries. 1910.
Autor: Josep Esquirol

La formació de les dunes es deu al canvi d'orientació de la línia de la costa. A partir de l'actual desembocadura del Fluvià, les sorres del cordó litoral es desplaçaven cap al sud impulsades pel vent del nord –la tramuntana– i del nord-oest, antigament acabaven envaint les rodalies d'Empúries i l'Escala. El Servei Hidrològic i Forestal, des de la seva creació el 1901, efectuà un seguit de tasques de repoblació i estabilització de dunes. El 1910 va fer construir la casa modernista de la Forestal, que es va utilitzar, durant una època, com a dipòsit del material arqueològic trobat al jaciment d'Empúries.

Font: AHE, fons Josep Esquirol.

de la mateixa època, en una antiga illa envoltada per dos braços del Fluvià (Illa, 2009: 78). Al voltant i a l'interior de l'església de Santa Margarida (Empúries, l'Escala) s'han localitzat diverses estructures d'un baptisteri, la lauda sepulcral d'un dels primers bisbes emporitans (v dC) i restes d'un palau episcopal que han permès confirmar i situar el temple com la seu de l'antic bisbat d'Empúries (Castanyer, 2016: 349).

Respecte al topònim Fluvià convé dir que, a l'antiguitat clàssica, el riu s'anomenà Clodià. El jurista Jeroni Pujades ho deixà escrit al segle XVII a la *Crònica Universal del Principat de Catalunya*, igual que l'advocat i historiador Pelai Negre als anys quaranta del segle XX (1946: 196-198) i, més recentment, el lingüista Joan Coromines (1995). Així mateix també es troba referenciat en un mapa² de 1774 on es representa el Fluvià desaiquant a Empúries acompanyat del topònim, en llatí, *Clodianus*. L'estudi elaborat per Pelai Negre compilava textos de diversos autors clàssics que identificaven Clodià amb Fluvià. Una de les referències aportades fou la del geògraf romà Pomponi Mela (s. I dC) que havia escrit "*Claudianus flumen ad Emporias*" és a dir, el riu Clodià al costat d'Empúries. Altrament, Coromines atribuï al nom Clodià un origen antroponímic romà, en ser *Clodius* una variant popular de *Claudius*. Segons l'autor, el topònim *Clodianus* s'aplicà en època d'August (s. I dC).

La designació del riu amb la denominació *Fluvianus* –Fluvià– s'imposà al segle IX. Tant Pelai Negre com Joan Coromines ho deixaren palès en els seus respectius estudis, però fou el lingüista qui establí la seva evolució fonètica, de *Clodianus* a *Fluvianus* (Coromines, 1995: 232).

2. *Carte de la Catalogne. Memories critiques (...) de la campagne de Jules Cesar en Espagne*. Autor Charles Guischart, 1774 (Padrosa, 2018: 371).

Figura 5. La vila de Sant Martí d'Empúries assentada sobre un promontori envoltada de dunes. Autor: desconegut

El projecte de fixació i repoblació de les dunes es va iniciar el 1896 a partir del projecte de l'enginyer Xavier de Ferrer. Per fixar-les es carenaven amb plantacions de borró, una gramínia que suportava molt bé els sòls àrids. La seva disposició en fileres impedia que el vent actués directament sobre la sorra i la fes moure.

Font: DARP.

NUEVA

ANDORRA

VALL DE ARBÚS

A
R
A
G
O
N

R
E
Y
N
O

R
E
Y
N
O
D
E
T
A
L
E
N
C
I
A

BAHIA DE SANT JORDI

OBSERVACIONES

- Montañas
- Ciudades
- Pueblos
- Rios
- Lagos
- Mar
- Costa
- Fuertes
- Caminos
- Límites

CABEZAS DE CONDEDOMINIOS

- TOLUSA
- BIELLAGAR
- LENGUET
- SEVERA
- MANASSA
- CIQUE
- BIENSA
- TOLESA
- TAHARRA
- VALLEDELLA
- BIELLAGAR
- BIELLAGAR
- BIELLAGAR
- BIELLAGAR

M

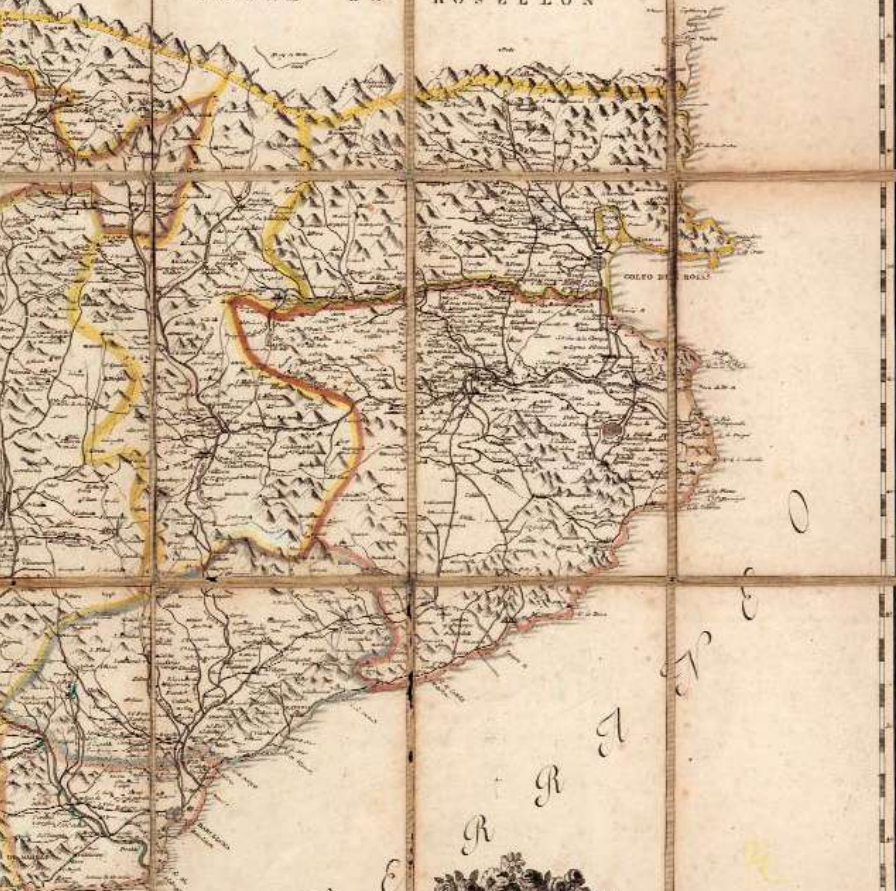
R

B

R

DESCRIPCION GEOGRAFICA DEL PRINCIPADO DE CATALUÑA

PARTE DE ROSELLON

AL EXMO SEÑOR D. LUIS ALEJANDRO PROCOPIO DE BASSECOURT.
Gobernador de la Plaza de Barcelona, Caballero de la orden militar de Santiaago, Comandante de la Plaza de Barcelona, y militar ordinario de S. M. Fernando.
Yo el Sr. D. Ramon Indar, por mandado del Capitan general de Cataluña, D. Ramon de Capades, y de S. M. el Rey, en 18 de Mayo de 1824.

Figura 6.
 Nueva descripción geográfica del Principado de Cataluña. 1824.
 Autor: Ramon Indar

En el mapa s'observen les zones humides situades al nord del Fluvià. Hi figura l'estany de Sant Pere o Pontarrons acompanyat del topònim i travessat pel pont de la Comtessa; tres estans interiors petits, el de Vilacolum, Siurana i Vilamacolum connectats per un rec, presumiblement el Sirvent.

L'autor utilitza un model de mapa anterior al 1740, per això hi representa el traçat antic del Fluvià desembocant a Empúries.

A la mateixa gola, hi desaigua un canal derivat del Ter.

Al sud d'Empúries, hi vessa el rec comtal o de Sentmenat (antic curs del Ter). Com a curiositat, apareixen els topònims: Escala i Nostra senyora de Grasia, —convent de frares servites, construït el 1606 sota l'advocació de Santa Maria de Gràcia, avui seu del Museu d'Arqueologia de Catalunya— Empúries.

Font: ICGC, RM 3143.

2. EL TERRITORI I LA DINÀMICA ECONÒMICA (SEGLES XVI-XVIII)

2.1. Terra d'aigua

Durant època medieval i moderna, la plana litoral del Fluvià continuà dominada per l'aigua: maresmes, estanys, *llaunes* i una xarxa de recs i canals ocupaven gran part del territori. L'extensa zona lacustre estava formada, almenys en el sector nord, per l'estany de Sant Pere o Pontarrons –anomenat de Vilamacolum en el seu extrem sud-oest–, a mesura que s'anà reduint, es va dividir en petites llacunes que prenen denominacions pròpies com la Taula Mitjana, la Fangassa, els Copons o el Matà. Cap a l'interior, en sentit oest, s'estenien els estanys de Sant Tomàs, Canyà, Vilacolum i Siurana. A migdia de la plana, hi havia el d'Empúries o Cinclaus que comunicava amb la desembocadura del Fluvià.

Les operacions de drenatge s'iniciaren en dates ben reculades. La necessitat de comptar amb terres de conreu per a destinar-les al cultiu de cereals va impulsar un seguit de tasques de dessecació que consistiren en la construcció de recs de desguàs per escórrer les aigües i conduir-les cap al riu o al mar. Al nord de la plana ja se'n comptabilitzaren des de molt aviat, periòdicament s'havien d'aprofundir i netejar de moltes i vegetació.

Sovint els promotors d'aquestes obres eren els comtes d'Empúries, com a senyors jurisdiccionals del territori emporità, del qual en formaven part les poblacions de la plana del Fluvià. Freqüentment, en aquests projectes també hi participaven comunitats locals i altres senyors inferiors com els Caramany, que el 1337 construïren un canal per drenar les maresmes del Prat, un paratge situat sobre l'estany de Pontarrons (Gironella, 2019: 46-48). Segons Gironella, el 1330 s'havia dut a terme un projecte d'ampliació de quatre recs i la construcció d'un de nou destinat a escórrer una part dels Pontarrons. El pla va comptar amb la intervenció de diversos experts i mestres d'aigües de Vilamacolum, Sant Pere Pescador, Castelló d'Empúries, Riumors, Fortià i la Guàrdia, els quals varen determinar que les aigües haurien de ser conduïdes a través de dos dels recs

“fins a l'estany de na Boixa e d'aquí, que fos obert grau, al grau vell de Salatà”,³ és a dir, fins a l'estany de la Boixa i desaiugar posteriorment, a través d'una canalització, al grau del Salatà, que estava situat a l'extrem nord del litoral santperenc, i tenia connexió amb el mar.

Amb la finalitat d'eixugar els estanys de Vilamacolum i Siurana, el 1440 van construir un nou rec, el Sirvent.⁴ Segons es desprèn d'algunes fonts cartogràfiques datades entre les darreries del sis-cents i principi del set-cents i d'un capbreu de Sant Pere de 1724, el canal, amb un recorregut d'oest a est, desaiiguava en “una llauna dita lo Grau de Castelló y Sant Pere en la qual entra dit rec Sirvent”⁵ i marcava el límit, juntament amb l'estany de Pontarrons i el territori del Matà, dels termes de Castelló i Sant Pere. Per la descripció de l'emplaçament geogràfic, és molt probable que el grau Vell del Salatà, esmentat en el document del segle XIV, es correspongui amb el grau de Castelló i Sant Pere citat en el capbreu. Actualment, les aigües del Sirvent flueixen cap a la llauna de Sant Pere o estany Sirvent i desemboquen al riu Fluvià, a través del canal de la Llauna.

Per a ubicar les diferents parts del territori analitzarem un mapa d'autor desconegut datat entre el 1700 i el 1716 (figura 7). Malgrat tenir l'orientació sud-nord, la seva representació coincideix bastant amb la realitat. Ens situa els elements geogràfics, toponímics, la xarxa hidrogràfica, la divisió dels termes parroquials i el traçat dels camins. El principal objecte referenciat és el riu Fluvià que al seu pas per Sant Pere Pescador trencava en direcció sud-est formant un angle molt tancat. Recorria en paral·lel a la línia de la costa amb traçat meandriforme i desaiiguava al sud del litoral santperenc. Testimonis com el jurista Jeroni Pujades, a principi del segle XVII, o el notari Bernat Josep Llobet, a mitjan del mateix segle, ho explicaren així:

Antes de llegar a Empurias y muy junto a ella, entra en el mar el rio Fluviá, habiendo ya pasado entre Armentera y S. Pedro Pescador, que son algo mas dentro de tierra. Es rio caudaloso que por pocas partes se deja vadear, pasandose solo por puentes y barcas. (Pujades, 1829 I: 15)

3. El grau del Salatà apareix esmentat l'any 913 com *stagno Salatam*. (Bolós, 1999: 29).

4. AHG, Ca 599. 1440-1444. f. 111v.

5. ACAE, comtat d'Empúries. “*Originale capibrevii exmi. domini comitis Emporiarum de redditibus villa Sancti Petri Piscatoris Emporiarum comitatus penes me Stephanum Camps*”, 1724-1727. En el capbreu es descriuen els límits del terme de Sant Pere Pescador.

El rio Fluvià que naciendo cerca de Bas (...) esguaza casi junto a los muros de Empuries. Es tan caudaloso que la mayor parte del tiempo no se pasa comodamente sin barcas o puentes, escrigué Bernat Josep Llobet.

A la part inferior del document cartogràfic hi figura l'estany del Capítol o també conegut com de Vilamacolum⁶ i dues maresmes, designades com la Fangassa, a l'est, i la Taula Mitjana, a l'interior. Als inicis del segle XVIII, l'antiga zona lacustre de Sant Pere, o Pontarrons, ja havia experimentat un retrocés important i s'havia reduït en diversos nuclis, un dels quals era l'estany de la Fangassa. Enmig d'aquest hi apareixen representades cinc llacunes litorals o *llaunes*, tres connectades entre si a través de recs i dues independents. La més propera a la costa comptava amb una desembocadura directa al mar. Malgrat que no hi consta el topònim, hem de suposar que es tracta del grau vell del Salatà o grau de Castelló i Sant Pere esmentat amb anterioritat. S'observa com hi van a desguassar dos recs; un neix més enllà del nucli de Vilamacolum i l'altre recorre prop de la casa de la Guardia, travessa l'estany de Vilamacolum i desaigua a la llauna. Tot ens indica que es tractaria del rec Sirvent. En aquest punt, el cartògraf també hi fa coincidir un traç, de color groc, que marca el límit dels termes de Sant Pere i Castelló.

Seguint amb la figura 7, distingim la xarxa de camins que enllaçava el nucli de Sant Pere amb les poblacions veïnes i el mar. Hi figuren diverses construccions disseminades acompanyades del topònim i emplaçades, majoritàriament, entre el marge esquerre del Fluvià i la costa, on també descobrim tres llaunes i una zona de maresmes. La progressiva reducció de les superfícies inundades va permetre la colonització humana i l'establiment d'hàbitats aïllats que, en la plana litoral de l'Empordà, s'anomenaren cortals, una varietat del mas català. El mapa en comptabilitza deu, tots acompanyats de l'antropònim del propietari o masover escrits en català. El seu nombre i també la seva denominació concorden amb la documentació conservada i recollida en el catàleg del projecte *Paisatge latent, closes, cortals i cortalers* (Ecomuseu-farina, 2013) i amb un estudi dels cortals empordanesos, publicat recentment (Saguer,

6. Si bé en el mapa no apareix el topònim, sí que ho fa en un altre document cartogràfic de la mateixa col·lecció titulat *Territorio de Ciurana*. BNE, Mapas topográficos Anterior a 1716, Mr/43/059. *Santo Tomás de Fluvià (Gerona)*.

Figura 7.
Territorio de San Pere Pescador.
[Abans de 1716].
Autor:
desconegut

Font: Biblioteca Nacional de España. (Ribas, 2000: 86-87).

2019). Els noms són el cortal d'en Caramany, el mas de la Devesa, el cortal d'en Garriga, el d'en Serra, el d'en Vivet, el d'en Massana, el d'en Barno i el de la *Villa* i, en el sector nord del terme, figuren el vell de Caramany i el de Custous. Els cortals, com a unitats d'explotació, es dedicaven principalment a la cria de bestiar boví i equí, i comptaven amb àmplies zones humides que s'aprofitaven com a prats de pastura i closes –feixes inundables i sovint salabroses, envoltades de recs de desguàs i petites motes, tancades amb vegetació–. A mesura que les terres s'eixugaven i es recuperaven, es destinaven al conreu de cereals d'aresta i llegums. Els cortals es trobaven en mans de grans propietaris rurals i eren explotats en règim de masoveria.

Després del mas de la Devesa de Caramany, en el mapa es distingeix una extensa coberta forestal designada com a “*bosque de Caramany*”. De fet en tota la riba del Fluvià, des de Torroella fins a la desembocadura, hi figuren diversos boscos de ribera i zones arbrades.

Els darrers elements que analitzarem del mapa (figura 7) són les tres “*botigas de la mar*” que el cartògraf situa a tocar la línia de la costa. S'hi accedia a través d'un camí des de Sant Pere. Les botigues eren petites construccions utilitzades per guardar els ormejos de pesca i emmagatzemar els barrils, tonells o les mercaderies que arribaven a través del comerç marítim, per ser distribuïdes cap a les poblacions de l'interior. Se n'aixecaren al llarg de tot el litoral català, majoritàriament prop dels ports o embarcadors. Per edificar-les calia l'autorització del governador del comtat d'Empúries i dels còsols de la universitat o comunitat on s'aixecaven. En un llibre de capbreu de 1724, està documentada l'existència d'una desena de botigues de la mar⁷ a la costa santperenca, cinc de les quals pertanyien a la família Caramany, si bé, en aquesta època, ja constaven com a abandonades. Tot i que el cartògraf en dibuixa tres, la font abans esmentada en registra cinc d'actives, repartides entre el paratge del Joncar i el port. En el primer sector s'emplaçaren la del sastre Jeroni Canut i les dues de l'adroguer Rafael Sastre. Les restants pertanyien al pescador Francesc Massoni⁸ i a l'apotecari Ramon Roig, i estaven situades en el *portum* o port,

7. ACAE, comtat d'Empúries. “*Originale capibrevii exmi. domini comitis Emporiarum de redditibus villa Sancti Petri Piscatoris Emporiarum comitatus penes me Stephanum Camps*”. 1724-1727.

8. El 1689 la universitat de Sant Pere Pescador va vendre una parcel·la de terra prop del litoral a Narcís Rabert a fi que hi construís una botiga de la mar, aquest la deixà en herència al seu fill Antoni. AHG, Ca 1639, notari Pere Heras, 23 d'octubre de 1714. El pare de Francesc Massoni la va comprar a Antoni Rabert. ACAE, comtat d'Empúries, capbreu de Sant Pere Pescador, 1724-1727.

indret documentat pel cronista Jeroni Pujades i pel notari Bernat Josep Llobet que es trobava en algun punt de la platja, pròxim a l'actual desembocadura del Fluvià i que s'utilitzava per a la càrrega i descàrrega de les mercaderies que arribaven per mar. Avui encara perviu el topònim *les Botigues*, localitzat entre la Gola i la platja de can Nera, on fineix el camí del mateix nom.

Al sector meridional de la plana litoral del Fluvià, i a tocar la seva desembocadura, s'estenia l'antic estany d'Empúries que, en dessecar-se i disminuir la seva extensió, quedà reduït prop del nucli de Cinclaus, aleshores adoptà el nom de la població. Originàriament, el seu perímetre abraçava part dels actuals termes d'Empúries, Cinclaus, les Corts (l'Escala) i Viladamat. La llacuna es trobava sota el domini dels comtes d'Empúries que n'explotaven els recursos: la pesca, la cacera, l'obtenció de sal, les herbes per a la pastura del bestiar i la recollida de plantes com joncs, canyes o balca.

Es coneix l'explotació de salines des de final del segle XIV, el comte en va autoritzar una dins l'àmbit de l'estany el 1393 en un paratge amb un nom ben significatiu: la closa de les Salines.⁹ L'obtenció i l'extracció de sal només es duia a terme en terrenys amb unes característiques morfològiques molt determinades, les cotes dels quals havien d'estar sota el nivell del mar i les concentracions d'aigua salada havien de ser molt elevades (Gironella, 2010: 130). Pocs punts del litoral empordanès complien aquestes particularitats. Això ens suggereix que l'origen de l'espai lacustre es correspondria amb les restes de l'antic estuari que quedà separat del mar pel cordó litoral.

Al llarg de la segona meitat del segle XV, una part de l'estany ja es trobava en procés de dessecació, encara que, presumiblement, d'una manera molt incipient. La superfície inundada retrocedia quan aquest es dessecava, i ho confirma l'establiment,¹⁰ atorgat pel comte, d'una peça de terra d'aigualleixos en el Balcar, un paratge situat dins el perímetre de la llacuna, a la riba meridional i prop del veïnat de les Corts. El procés de dessecació s'iniciava als marges i, a mesura que

9. AHG, Ca 482. 18 de febrer de 1393. El comte Joan d'Empúries va autoritzar l'explotació d'un salinar en una zona dins l'estany d'Empúries coneguda com la closa de les Salines. El topònim encara perviu, el paratge es troba situat al nord de Sant Martí d'Empúries, entre el Riuet i la població.

10. Establiment d'una peça de terra al *Balcar* atorgat per l'administrador del comte d'Empúries a favor d'Antoni Puig, pagès de Cinclaus. 1460, novembre, 28. *Indice, declaracion y addicion de la erection, antiguedad, excelencia y grandeza del condado de Ampurias (...)* de Bernat Josep Llobet, foli 136.

les terres emergien i s'eixugaven, es convertien primer en aigualleixos –erms coberts de vegetació fàcilment inundables–, posteriorment en prats de pastura i, finalment, tot i que requeria una gran inversió econòmica, en terres conreables. Les tasques van continuar al llarg dels segles XVI i XVII. Una causa judicial¹¹ portada a la Reial Audiència de Catalunya el 1607 ratifica que el procés de dessecació havia persistit al llarg del segle XVI. Francesc de Pau fou senyor directe d'un territori anomenat *lo Bardar del baró* a Cinclaus, una gran extensió de terra i d'aigualleixos situada a l'extrem nord-est de la llacuna, delimitant al nord amb el Fluvià, molt a prop de la desembocadura. La localització geogràfica s'ha determinat a partir del topònim que encara perviu sota la denominació del Verdàs. Joana d'Empúries, duquesa de Cardona i comtessa d'Empúries, en tant que senyora de l'estany, emprengué un litigi contra Francesc de Pau quan aquest va establir, a canvi d'una renda anual, una peça d'aigualleixos del mateix territori a un pagès de Cinclaus. La comtessa, que gaudia dels drets sobre les terres inundades, els volia continuar mantenint tot i haver estat dessecades. És per aquest motiu que li reclamava els censos que, segons ella, li pertocaven “que la terra que deixa lo dit stany es de dita [excel·lentissima] duquesa de la mateixa manera que era sua quan estava ocupada de la aigua del stany”. Malauradament, desconeixem el desenllaç d'aquest procés.

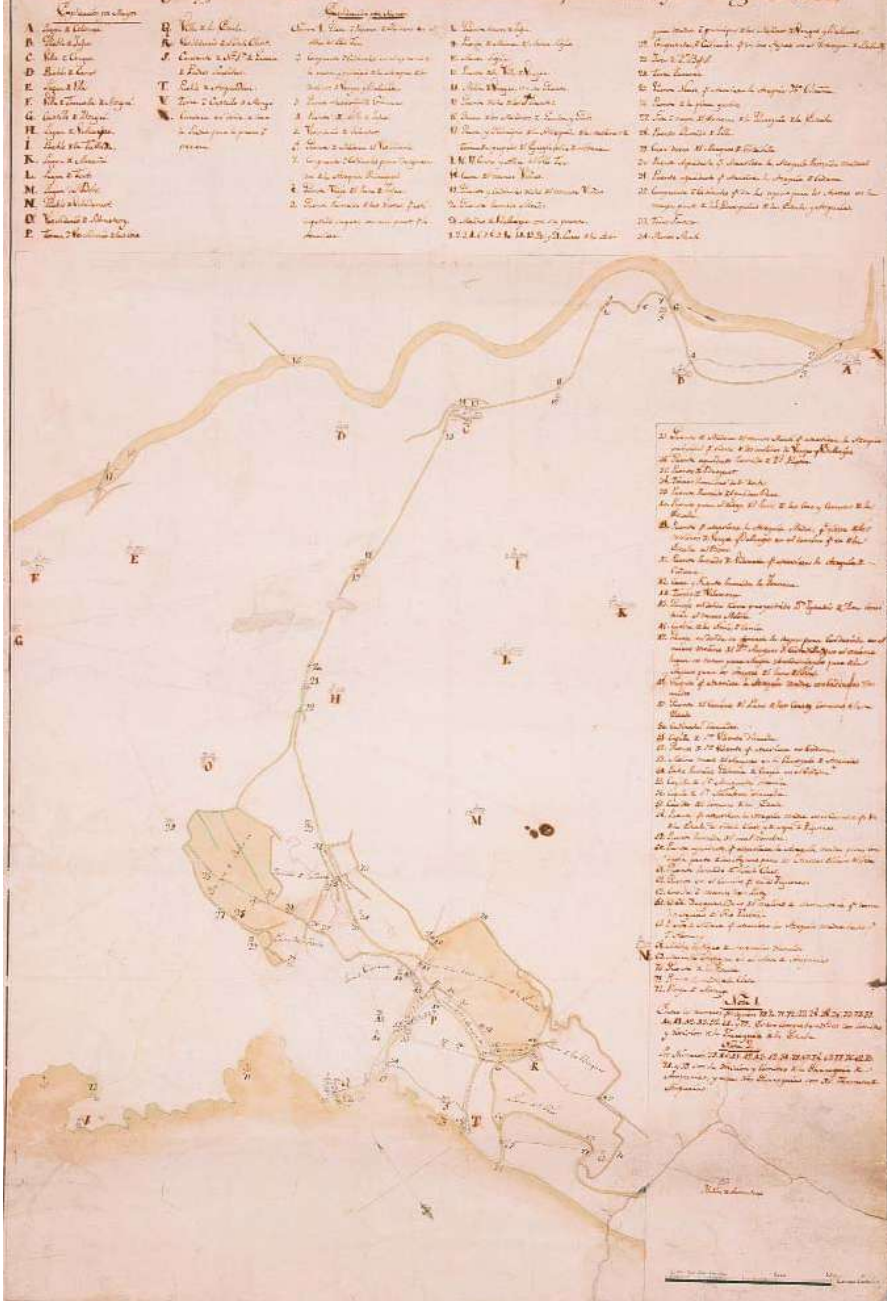
Per altra banda cal destacar que, en el mateix període, Joana d'Empúries esdevingué la gran impulsora de nombrosos establiments de terres d'aigualleixos de l'estany de Castelló a particulars i en especial a la universitat de Castelló d'Empúries, a la qual cedí 110 ha del paratge del Vernar (Colls, 2006: 49).

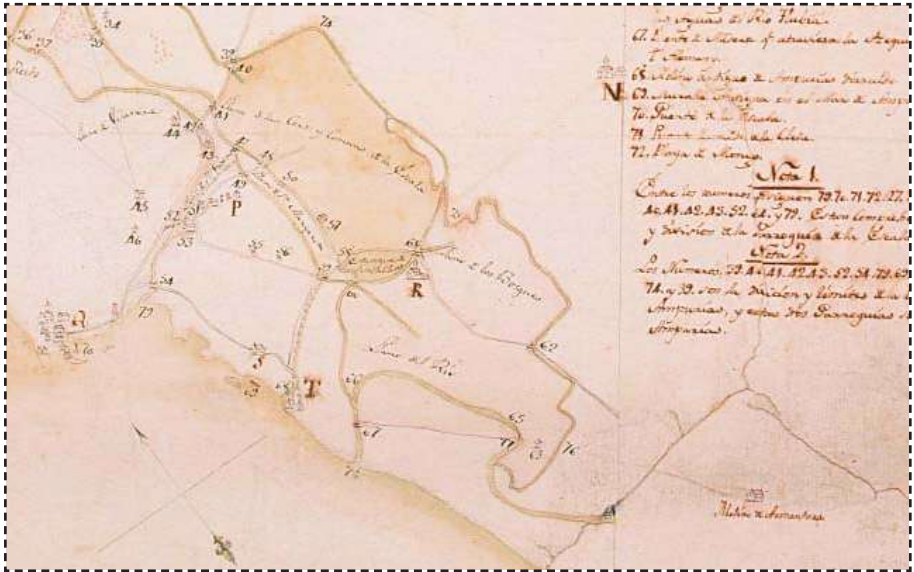
A partir del segle XV, el conreu de l'arròs s'introduí als entorns de l'estany i es va mantenir fins al segle XIX. Segons apunta Lurdes Boix (2015), a mitjan del set-cents, el cultiu s'hauria expandit considerablement fins a ocupar una cinquena part del terme d'Empúries i l'Escala. Es concentrà en el pla dels Recs, el pla de les Corts, el pla del Riu, el Verdàs, els Falguerassos i Cinclaus, paratges situats dins l'àmbit lacustre i s'escampà pels termes veïns de Montiró, Pelacalç i Viladamat.

La característica dels sòls lacustres, compostos sovint per argiles silíciques i calcàries amb subsols impermeables com el de Cinclaus o les Corts, feien que

11. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10317. Plet entre Joana, comtessa d'Empúries i Francesc de Pau i Bellera. 1607, maig, 4.

Plan topográfico en que se manifiesta una porción de terreno sito en el llano de Ampurdan levantado por los Arquitectos Juan Fabregas y Juan Martínez de Orden el día 30 de Mayo de 1787. Intendente General de este Comercio y Ampurdan & Cataluña en mando de la Caxa de Seguros en el Tribunal de la Intendencia. Entre el Sr. Marques de Cudandá y el Sr. Don Juan de Dou.

En el mapa, hi figura l'estany de Cinclaus acompanyat del topònim. Està emplaçat al sud del nucli del mateix nom, assenyalat amb la lletra R –vecindari de Sinch Claus–, en aquesta època, es trobava molt reduït, pràcticament dessecat.

El document, elaborat a final del segle XVIII, destaca altres elements com camins, recs, ponts i nuclis de població: pueblo de Ampurdan (T), Torres o vesindario de las Cors (P), Villa de la Escala (Q), convento de Nuestra Señora de Gracia de Padres Servitas (S) i pueblo de Vilademar (N).

S'observa l'antic curs del Fluvià assenyalat amb els números 64, 65 i 66, la llegenda diu: "Desguasadero del molino de Armentera que toma sus aguas del rio Fluvia". En el mateix curs, i a tocar el grau, hi representen un pont, marcat amb el número 67: "Puente de madera que atraviesa la Azequia madre hecho por T. Alemany".

Curiosament, els autors designen el darrer tram del Fluvià vell, des del punt on recull les aigües provinents del Ter fins a la desembocadura, com "Azequia madre". Cal destacar també l'emplaçament al costat de la vila d'Empúries (núm. 68) del molino antiguo de Ampurias derruido. Al marge del document, i fora dels límits de la parroquia d'Empúries, situen el molino de Armentera.

Font: ACA, Col·leccions maps i plànols, 167.

el conreu de l'arròs fos molt productiu (Boix, 2015: 52). Si bé era una zona humida amb predomini d'aigualleixos, es necessitaven grans quantitats d'aigua per a la sembra i pel creixement de la planta. Per tant l'accés al cabal dels rius era indispensable i molt cobejada (Gifre, 2013: 186). Per a disposar d'aigua van haver de construir una àmplia xarxa de canals de derivació, d'irrigació i de desguàs. El sistema de canalitzacions i séquies ideats pel subministrament dels arrossars s'havia d'alimentar del cabal del rec comtal o de Sentmenat que naixia a la resclosa construïda al llit del Ter, a prop del nucli de Colomers, i moria al mar d'Empúries. Els propietaris de les terres havien de pagar la construcció i el manteniment de les séquies particulars que derivaven d'aquest canal principal.

La xarxa de recs construïts comptava amb cadirats i comportes per regular el pas de les aigües. En períodes de sequera, quan el Ter portava poc

Doble estructura de pedra separada pel rec. A una banda es troben les restes d'una paret feta amb grans carreus de pedra calcària escairats. La infraestructura aguantava unes comportes de fusta que regulaven el cabal i irrigaven els arrossars del paratge del Verdàs.

Font: AHE, col·lecció fotogràfica.

Figura 9a. Restes d'un cadirat de pedra del segle XVIII, a la riera de Cinclaus, prop del gorg de l'Infern, conegut posteriorment com l'ullal d'en Maranges, Cinclaus (l'Escala). 2019. Autor: Lurdes Boix

Figura 9b. *El cadirat de la riera de Cinclus. Al fons, l'antic estany de Cinclus (l'Escala). 1910. Autor: Josep Esquirol*

Imatge presa durant una posta de sol. A l'inici del segle XX l'estany de Cinclus encara conservava aigua.

Font: AHE, fons Josep Esquirol.

Figura 9c. *Vista aèria del gorg de l'Infern o ullal d'en Maranges, surgència d'aigua, en forma triangular, situada en un camp entre Cinclus i Sant Martí d'Empúries.*

Autor: Santi Font

Font: AHE.

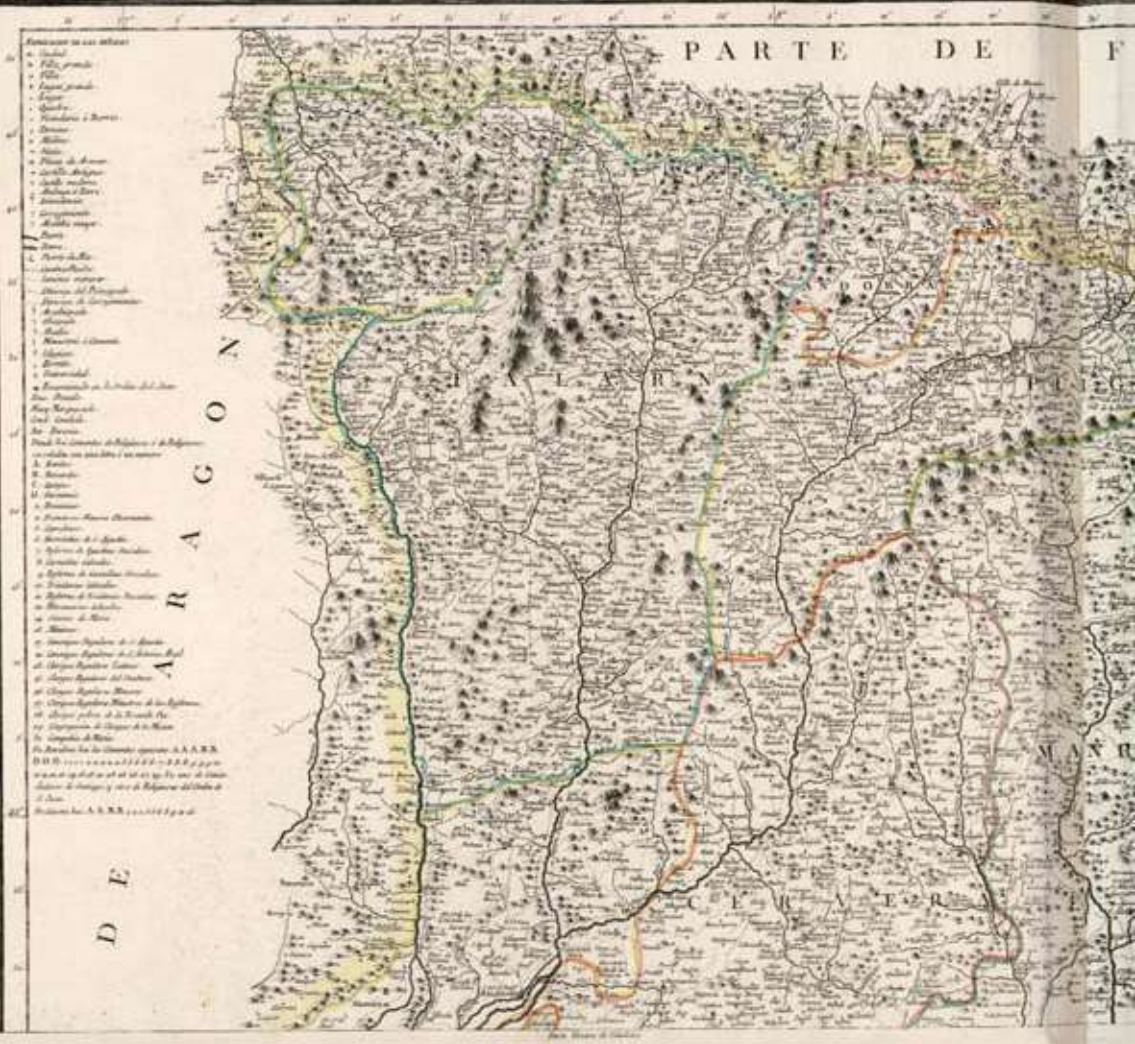
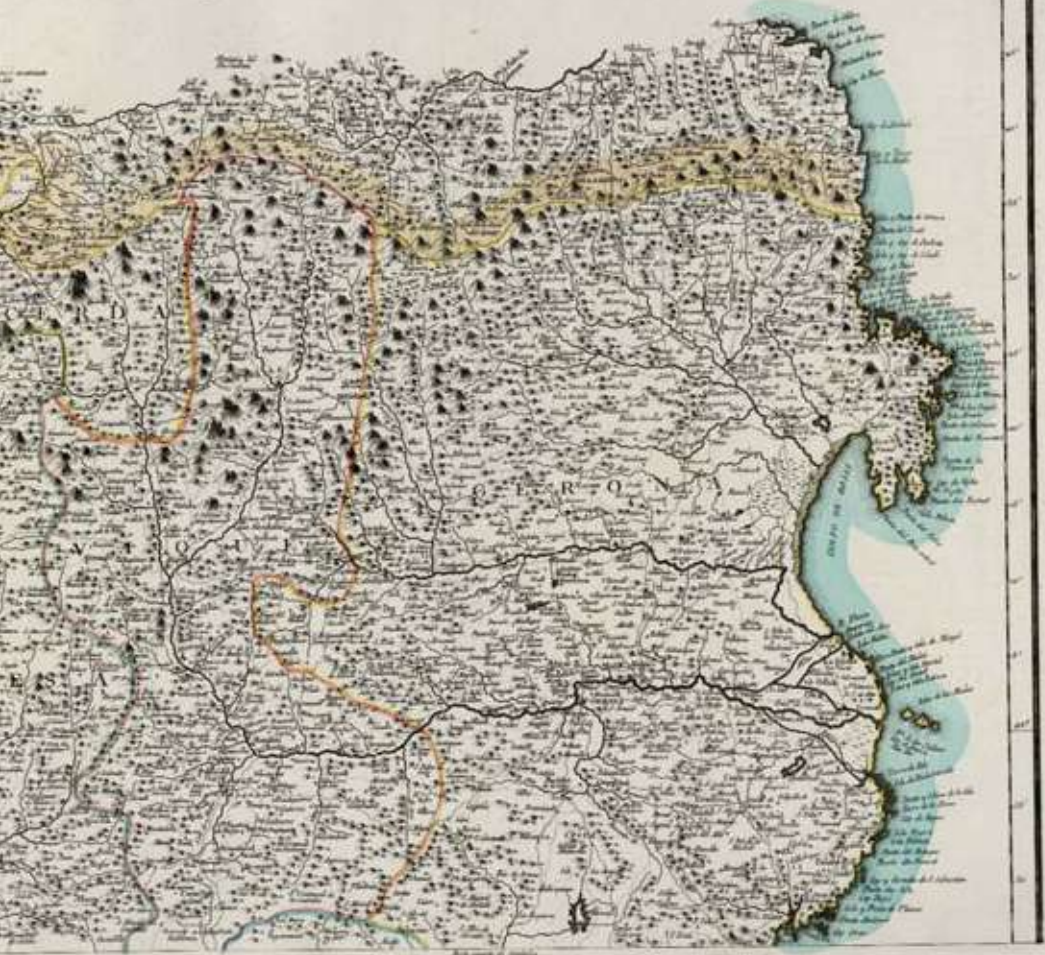

Figura 10. Catalunya. 1776. Autor: Tomàs Lopez de Vargas Machuca

Mapa de final del segle XVIII, molt ric en topònims. L'autor es va basar en un model anterior al 1740 i per aquest motiu, el riu Fluvià encara figura amb l'antic recorregut. Es representa l'entramat de séquies derivades del riu Ter convergint a la gola del Fluvià.

Font: Fundació Ramon Mascort, Barcelona. reg. 156.

cabal, els cadirats permetien racionalitzar l'aigua i graduar el reg. És per aquest motiu que el 1756 la universitat d'Empúries va pactar amb Josep Molinàs,¹² de l'Escala, la construcció, en un terreny de la seva propietat, d'un cadirat "amb ses piles i parets" per regar les partions arrosseres del pla del Riu, el Verdàs i el pla de Santa Margarida. Tot i la proximitat del Fluvià, no disposem de proves que evidenciïn que les seves aigües s'haguessin destinat a aquest conreu, amb excepció de les explotacions arrosseres de la família Caramany a Sant Pere Pescador o la dels pagesos arrossaires de l'Armentera al segle XVII.

Figura 11. El Riu Vell, Sant Martí d'Empúries (l'Escala). 2020. Autor: Marisa Roig
Poc abans de desembocar a mar, les aigües del riu Fluvià conflueixen amb les del Ter a través de la riera de les Nietes.

12. AHG, AE 75, Llibre de la Cúria de l'Armentera, Saldet i Riumors (1753-1761), f. 29r, 30. 23 juny 1756.

L'entramat de canals conflúia en un sector de l'antic estany d'Empúries, on també vessaven la riera del Balcar i el rec de l'Agulla de Pelacalç que s'unien abans de creuar el nucli de Cinclaus. Per mitjà d'un traient, els recs desembocaven al mar d'Empúries, utilitzant la gola del Fluvià, que s'havia de mantenir neta i sense vegetació per tal que les aigües hi poguessin circular lliurement.

El sistema de canalitzacions queda ben representat a les figures 8 i 10, i descrit per Bernat Josep Llobet a la compilació de les Regalies del comtat d'Empúries, el 1667:

[el Ter] antiguamente pasava por la vila d'Empúries però mudo por donde va ahora y Empuries solo goza de las aguas que se toman de él para las azequias de los arrozos de dicha villa de Torroella de Montgrí, Verges, Albons, Viladamat i Empúries, las cuales forman junto a ella un estanque y se esguazan en el mar y por la misma boca o grao por donde se esguaza el dicho rio Fluvià.

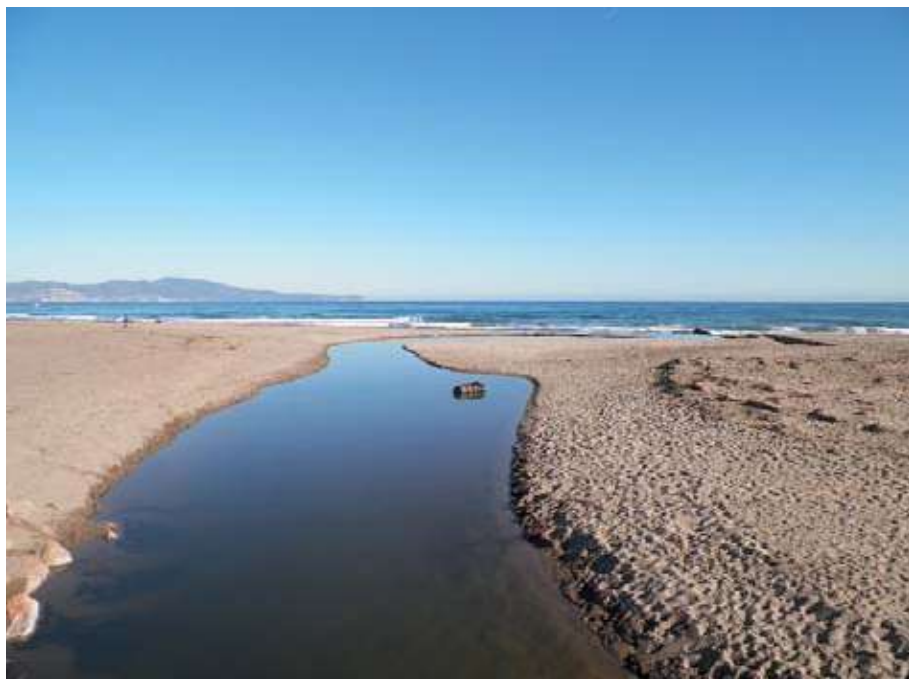

Figura 12. Desembocadura del Riu Vell, Sant Martí d'Empúries (l'Escala). 2020.
Autor: Marisa Roig

2.2. El paisatge humà a la plana del Fluvià

El Fluvià ha estat, al llarg dels segles, l'eix vertebrador de les poblacions de la plana. Des d'època medieval i fins a mitjan segle XIX¹³ el territori estava sotmès a la jurisdicció dels comtes d'Empúries que governaven i administraven l'alta justícia des de la capital, Castelló d'Empúries. Per bé que hi havia castells o llocs on la jurisdicció inferior l'exercien senyors menors, bona part dels quals eren vassalls del comte, com els Caramany a Sant Pere Pescador i Ventalló; els Xammar a l'Armentera, Saldet i Riumors; o senyors eclesiàstics com el Capítol de la Seu de Girona a Vilamacolum; l'abat del monestir de Sant Pere de Galligants a Sant Miquel de Fluvià, Vila-robau i Palol; el monestir de Sant Pere de Rodes a Viladamat o també es donaren altres casos, com la jurisdicció compartida entre els Caramany i els Margarit a Pelalcalç.

Els comtes d'Empúries eren grans senyors feudals. De la seva jurisdicció en derivaven un seguit de regalies o drets que els permetien percebre rendes dels seus vassalls, universitats, institucions i senyors inferiors. Gran part dels ingressos que recaptava l'administració comtal, a través dels seus oficials, provenien de l'establiment i arrendament de l'explotació dels estanys, salines, aigualleixos, ports, camins, molins, barques de passatge, aigües, pesca i importació o exportació de mercaderies –dret de lleuda o de treta–, entre altres. A partir del segle XVI i XVII els comtes van cedir l'explotació d'aquests drets a institucions (universitats) i a particulars en forma d'establiments emfitèutics, a canvi del pagament d'uns censos anuals o en moneda. S'ha conservat molta documentació sobre aquest sistema de traspàs de béns.

Prenem com a punt de partida el llibre titulat *Memorial y descripción del condado de Ampurias*, elaborat pels oficials del comte, entre 1570 i 1600.¹⁴ La font enregistra els nuclis rurals escampats per la plana del Fluvià, hi relaciona la qualitat de la terra, la dependència jurídica i el nombre de cases, si bé no informa de les deshabitades o en estat ruïnós. Del conjunt, tan sols Empúries estava emplaçada arran de la costa, la resta se situava entre un i deu quilòmetres terra endins. Segons el document, el Fluvià recorria prop de la trama urbana de Sant Miquel de Fluvià, Palol, Sant Pere, Empúries, l'Armentera i Saldet. En les dues últimes també hi fluïa un canal artificial que subministrava aigua al molí de l'Armentera.

13. Amb la llei de 26 d'agost de 1837 aboliren el règim senyorial.

14. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 8824. *Memorial y descripción del condado de Ampurias* [1570-1600].

Taula 1. Nombre de cases de les poblacions de la plana del Fluvià i la dependència jurídica [1570-1600]

Nucli	Núm. de cases*	Habitants	Dependència jurídica
Empúries	15	60	Batllia d'Empúries
Cinclaus	18	72	Batllia d'Empúries
Palau Borrell	5	20	Batllia d'Empúries
Vilanera	5	20	Batllia d'Empúries
Recs	5	20	Batllia d'Empúries
Les Corts	5	20	Batllia d'Empúries
Montiró	8	32	Batllia d'Empúries
Pelacaç	7	28	Batllia de Pelacaç
Viladamat	30	210	Batllia de Viladamat
L'Armentera	25	100	Batllia de l'Armentera
Saldet	6	24	Batllia de l'Armentera
Sant Pere Pescador	100	400	Batllia de Sant Pere Pescador
Torroella de Fluvià	20	80	Batllia de Torroella de Fluvià
Sant Tomàs de Fluvià	6	24	Batllia de Sant Miquel de Fluvià
Palol	2	8	Batllia de Sant Miquel de Fluvià
Vilacolum	14	56	Batllia de Vilacolum
Vilamacolum	10	40	Batllia de Vilamacolum
Vila-robau	6	24	Batllia de Sant Miquel de Fluvià
Valveralla	8	32	Batllia de Valveralla
Ventalló	30	210	Batllia de Ventalló
Sant Miquel de Fluvià	20	80	Batllia de Sant Miquel de Fluvià
TOTAL	355	1.500	

Font: AMCE. Fons ADM, comtat d'Empúries, núm. 8824. *Memorial y descripción del condado de Ampurias.*

* Per a calcular la població, s'han determinat quatre persones de mitjana per casa, seguit el mateix valor que s'aplica amb el *fòc*. El foc corresponia a l'impost del fogatge que estava sotmesa una casa. I era l'indicador demogràfic que permetia avaluar la població medieval i moderna.

Segons indica la taula 1, els nuclis comptaven amb una escassa població. Destaquen, com a més rellevants, Sant Pere Pescador, Ventalló, Viladamat i els llogarets que s'agrupaven formant la batllia d'Empúries. A la vila de Sant Pere Pescador, que disposava de l'estructura urbana més extensa del conjunt, es comptabilitzaren un centenar de cases, vint de les quals a l'interior d'un recinte emmurallat, "dins una força de muralla amb ses valls", on també s'alçava el castell dels Caramany, l'antiga església romànica dedicada a Sant Pere i el cementiri (Roig, 2002: 18-19). A extramurs s'expandien la resta d'edificis agrupats en dos barris, la Viladamont, situada al nord i a tocar el camí que es dirigia a Castelló d'Empúries, i la Viladevall, molt més àmplia, desplegada cap al sud, fins al riu. La font descriu: "Pasa junt lo dit lloc lo riu Fluvià i molt a prop d'alli pugen les barques des del mar". Fins aquesta època el nucli era accessible amb vaixell, navegant pel Fluvià. Serveixi d'exemple que el juny de 1527 una nau corsària

Figura 13. La vila d'Empúries. 1900-1910. Autor: Josep Esquirol

La vila fortificada d'Empúries estava coronada pel castell dels comtes homònims i ostentà el títol de capital del comtat d'Empúries fins al segle XI. A la fotografia, s'observa el llenç sud-oest de la muralla amb un dels portals d'accés a l'interior i, a l'extrem sud-est, els fonaments i les restes del castell. El comtat d'Empúries va aparèixer documentat per primera vegada l'any 812 i ocupava un territori que s'estenia al nord, fins a la serra de l'Albera; al sud, més enllà del riu Ter; a l'est, fins al mar, i a l'oest, fins a Bàscara, seguint el traçat de la via Augusta. Al segle XI, la vila d'Empúries va perdre la capitalitat del comtat a favor de Castelló d'Empúries, situada en un lloc resguardat dels atacs, damunt d'un puig i protegida per l'estany del mateix nom.

Font: AHE, fons Josep Esquirol.

remuntà el riu fins a Sant Pere on va capturar disset vilatans. Van haver de ser rescatats a canvi de teixits, vestits i argent per un valor de 1.551 ducats d'or (Barbaza, 1966, I: 246, 305).

Empúries, a final del segle XVI, era una vila en decadència, malgrat haver estat fins al segle XI la capital del comtat del mateix nom i durant l'etapa tardoantiga, seu episcopal. Si bé havia disposat d'un dels ports més destacats de la Mediterrània occidental, les contínues incursions normandes, hongareses i sarraïnes acabaren amb la devastació de la vila i de la seva infraestructura portuària. Les referències documentals dels segles IX-X confirmen la importància política i econòmica que va tenir el port fins a l'època carolíngia (Castanyer, 2016: 348).

A les darreries del cinc-cents, la vila d'Empúries era cap de batllia d'un conjunt de petits nuclis rurals i tenia la distinció de ser plaça de mar. La demarcació estava regida per un batlle, oficial que representava el comte d'Empúries i exercia funcions judicials i fiscals. Pel que fa a la seva estructura urbana, Empúries estava encerclada per una muralla. En el seu llenç sud-est i, a prop de l'església de Sant Martí, s'alçava el castell del comtes que, a final del segle XVI estava derruït. L'any 1599, el governador del comtat, Emmanuel de Rajadell, s'hi referí així: "En dita vila de Empúries hi ha una casa o castell que es de sa excel·lentíssima, està molt derruïda, emperò te molt gentil vista de la mar, en la qual casa se diu que cert temps del any anava a estar lo senior Infant Don Enrich".¹⁵ Segons la font, Enric d'Empúries, conegut com l'Infant Fortuna (1445-1522), hi passà llargues estades. De manera que, en l'interval de temps comprès entre el seu mandat (1457-1493) i el relat de Rajadell, el castell fou abandonat i quedà mig enrunat, sense que en coneixem els motius.

En altres termes, malgrat ser un document coetani, el *Memorial y descripción del condado de Ampurias* manifesta la necessitat de construir un sistema defensiu a la vila d'Empúries, destinat a protegir la badia de Roses i el port, davant l'amenaça de la pirateria: "No pot entrar ningun vaxell o nau en lo port de Roses

15. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10232. *Relacion de la posesion del condado de Ampurias que tomo Don Emmanuel de Rajadell en nombre de [...] Juana duquesa de Cardona y Segorbe y condesa de Ampurias* 1599. Emmanuel de Rajadell, l'any 1599, era el governador del comtat i en va prendre possessió en nom de Joana, duquesa de Cardona i comtessa d'Empúries, que es trobava absent. Per aquest motiu, Rajadell va recórrer i visitar totes les viles i els llocs de la jurisdicció comtal.

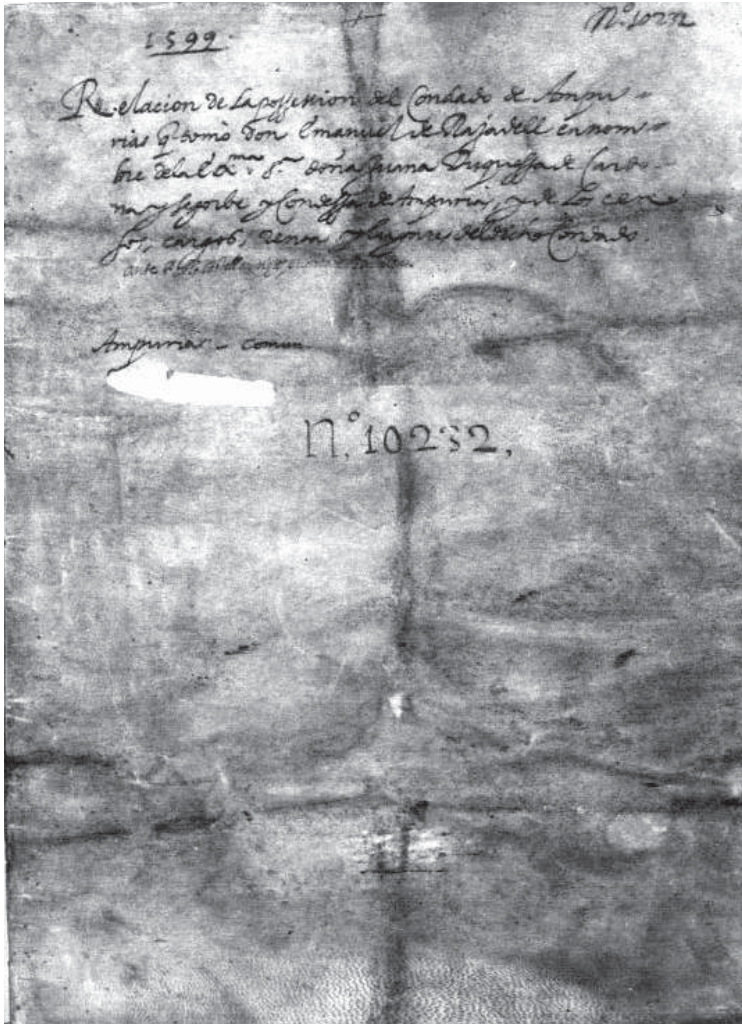

Figura 14. Relacion de la posesion del condado de Ampurias que tomo Don Emmmanuel de Rajadell en nombre de la [excelentissima señora] doña Juana Duquesa de Cardona y Segorbe y Condessa de Ampuries, y de los censos y cargos, rentas y lugares del dicho condado. Any 1599

Font: AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10232.

que nos vege de esta vila [Empúries] y ab poc gasto si faria una fortalesa que correspondria ab laltre de la punta de la montanya de Roses, de modo que no entraria ningun vaxell en lo dit port de Roses”.¹⁶ La fortalesa de la muntanya de Roses, citada per la font, correspon al castell de la Trinitat, construït entre els anys 1544 i 1553, que juntament amb la fortificació de la vila de Roses es convertiren, entre mitjans del segle XVI i mitjans del segle XVII, en un dels punts més segurs de la costa catalana. Ambdós baluards també protegiren els nuclis de població situats a l’interior de la badia (De la Fuente, 1998: 336). L’extrem meridional del golf en quedà al marge i, en certa manera, desemparat davant les ràtzies corsàries. Per reparar el greuge, van construir, en posterioritat, i al llarg del litoral emporità, un seguit de torres de defensa que tingueren com a finalitat tancar els accessos del sector sud de la badia.

La comunicació terrestre a la plana s’articulava a través d’una xarxa de camins. Entre les principals vies, hi havia el camí de Pedret o de Castelló que es dirigia a la capital del comtat, Castelló d’Empúries; un altre, que transcorria paral·lel al curs del riu i comunicava Sant Miquel de Fluvià amb Castelló, passant per Torroella de Fluvià i Sant Pere; i, per últim, una via que connectava l’Armentera amb Empúries, passant per Cinclaus. Solament dos camins enllaçaven nuclis a una banda i l’altra del riu, un fet que obligava a travessar-lo aprofitant els guals –passos de poca fondària amb fons ferm i planer que permetien passar-lo caminant, cavalcant o amb carruatges–. El més antic es trobava a Saldet, on passava una antiga via romana, coneguda com la “via Francesa o Perpinyana” (Illa, 2009: 45), que enllaçava la vila d’Empúries amb Cinclaus i l’Armentera on, després de recórrer pel paratge dels Pasquers, creuava el Fluvià en el punt divisor dels termes de Torroella de Fluvià, Sant Pere Pescador, l’Armentera i Saldet, continuava en sentit nord, en direcció a Vilamacolum, Iuncaria (l’Aigüeta de Figueres) i entrava en territori francès. Prop de Viladamat, la via s’unia amb una altra, que sortia d’Empúries i es dirigia cap a l’interior.

El segon gual estava situat a Sant Pere Pescador i s’anomenava “el Pas de baix”. Es tractava del punt més recte per franquejar el Fluvià i enllaçar amb el camí que es dirigia a l’Armentera.

16. AMCE, ADM, comtat d’Empúries, núm. 8824.

Durant les crescudes del Fluvià l'aigua inundava passos i guals. Per travessar-lo i permetre la circulació de persones, mercaderies, bestiar i fins i tot carruatges s'utilitzaven, amb l'autorització dels comtes, barques de passatge. Periòdicament i per desenvolupar el servei, l'administrador del comtat les arrendava a particulars o bé a comunitats. A mitjan segle XVI se n'han documentat tres, una a Sant Pere Pescador,¹⁷ l'altra a Torroella de Fluvià,¹⁸ i una darrera, concedida a la població de Sant Miquel de Fluvià,¹⁹ “Una barca per los de peu y quant crex lo riu, per los de cavall”, especifica el *Memorial o descripción del condado de Ampúrias*.

Figura 15. Carro travessant el Fluvià pel Pas de baix de Sant Pere Pescador. 1920.
Autor: Josep Esquirol

El 1917 un grup de propietaris col·laboraren en les despeses d'arranjament del Pas de baix. Es tractava de l'únic que permetia travessar fàcilment el riu per a transportar les collites de les explotacions agropecuàries –cortals– situades a l'altra banda del Fluvià i enllaçar amb el camí de l'Armentera.

Font: AHE, fons Josep Esquirol.

-
17. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 4519, any 1537, agost, 4. La barca fou arrendada a favor de Pere Amfós Espolla de Sant Pere Pescador.
 18. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10315, any 1547, juny, 27. La barca fou arrendada a favor de Joan Deviu de Torroella de Fluvià.
 19. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 8824.

A començaments del segle XVIII els comtes d'Empúries van establir a perpetuïtat la *barca de passatge*²⁰ a la universitat o comunitat de Sant Pere Pescador i també l'autorització de poder navegar per les aigües del Fluvià en el tram entre les Roques del Tit (Vila-robau) i el mar. La barca de passatge complia amb el servei de travessar viatgers i bestiar d'una banda a l'altra del riu. Biennalment, la universitat la subhastava i l'arrendava al millor licitador. Per preparar la subhasta, els regidors redactaven un plec de clàusules on es descrivien les característiques de l'embarcació i estipulaven les tarifes i els horaris de funcionament. Els preus del servei canviaven en funció de les condicions climàtiques i del sistema de navegació –amb remos o amb llibant–. Una de les clàusules deia:

“Per cada cop sis diners passant amb llibant. Y si dit riu anava gros y se passava amb rem un sou tant de persones com de besties que transportarà en dita barca”.

Diàriament, la barca iniciava la travessia a l'albada, amb els primers raigs de sol, i finalitzava a les 9 del vespre. En cas d'avingudes, el servei s'havia de prolongar tota la nit. Entre les clàusules registrades hi havia la de permetre el pas de franc als regidors, al notari i als escriptors responsables de la redacció del contracte, i també al mestre de cases i al campaner, que tenia al seu càrrec tocar les campanes de l'església per avisar i alertar la població de les crescudes del riu, dels incendis, de la celebració de misses i de les defuncions, entre altres coses.

El 1860, i per evitar la propagació d'epidèmies, l'Ajuntament de Sant Pere Pescador²¹ va alliberar del peatge de la barca els jornalers dels cortals i els vilatans amb pocs recursos, que sovint el travessaven caminant o nedant.

El testimoni de Pasqual Madoz, a mitjan segle XIX, és prou interessant. Deixà escrit que en tot el recorregut del Fluvià només hi estaven permeses tres barques públiques: “*Tiene tres barcas para su paso: una en Vilert, otra en Bascara y otra en San Pedro Pescador, por cuya playa desemboca en el mar*”.

20. AHG, Ca 1638. 1740, gener, 1.f. 142-143.

21. AMSPP, òrgans de govern. Llibres de ple municipal, 1860, juliol, 3.

Les poblacions de la plana del Fluvià basaven la seva economia en l'explotació agrària, especialment en el conreu tradicional de gra d'aresta –blat, ordi i civada– i altres cereals com el sègol i llegums com les faves. En el *Memorial* no apareix cap menció al conreu de l'arròs. Només en els nuclis situats al límit de la plana, com Viladamat, Cinclaus, Ventalló o les Corts, hi conreaven vinyes i oliveres, mentre que al voltant de les antigues zones lacustres, on es concentraven àmplies àrees de pastura, hi predominava la ramaderia, en concret la producció de bestiar gros –cavalls, ases, bous– i, en els indrets més humits, la recol·lecció de plantes, com el lli, els joncs i el cànem. Tanmateix, entorn dels recs i dels braços fluvials s'estenien boscos de ribera i deveses, “*toda su ribera está llena de arboledas y praderías muy deliciosas*” escrigué Pujades al segle XVII.

Figura 16. Barca de passatge per travessar el riu Fluvià a Sant Pere Pescador. 1888-1889. Autor: Josep Maria Cañellas

Es tractava d'una embarcació de rem i comptava amb una gúmena o llibant d'espart que s'utilitzava per subjectar-la a la vora o bé per estirar-la, d'una riba a l'altra. La darrera barca pública va ser construïda el 1867.²² Per a contractar el calafat i l'encarregat del servei de passatge, l'ajuntament va constituir una comissió formada per cinc veïns i l'alcalde. L'abril de 1868, la va establir, mitjançant una subhasta pública, al pastor Pere Ribot Comas, de Sant Pere Pescador. L'embarcació de passatge va desenvolupar la seva activitat fins a l'any 1911.

Font. BFC, Àlbum Rubaudonadeu, 424.

22. AMSPP, òrgans de govern. Llibres de ple municipal, 1867, març, 24.

Aquests espais o bé formaven part del patrimoni comtal o bé es trobaven en mans de grans propietaris rurals o institucions, com el bosc d'en Llausàs a Saldet, el bosc Comtal a l'Armentera, els boscos de Torroella de Fluvià, i les deveses d'en Caramany, situades prop de la desembocadura, o les d'Antoni Puig Padrola,²³ ciutadà honorat de Barcelona, al paratge de la Llona (Sant Pere Pescador). Aquests darrers indrets també eren idonis per a la pràctica de la cacera. A la devesa d'en Caramany, a principi del segle XX, la família hi feu construir un pavelló de caça, conegut actualment com el xalet d'en Caramany.

El *Memorial y descripción del condado de Ampurias* indica que gran part de les poblacions de l'àrea d'estudi tenien "bon territori": Pelalcalç, Montiró, Empúries, Ventalló, Palol, Torroella, Vilacolum, Saldet i l'Armentera. N'hi havia d'altres com Viladamat, Cinclaus, i Vilamacolum que els qualifica de "lloc ric y de bon territori amb molts bastiments de pa y bestiar". De Cinclaus en destaca també la producció de vi, i de Viladamat, la de vi i la d'oli. Per contra, els termes de Valveralla, Sant Miquel, Vila-robau i Sant Tomàs els hi atribueix la qualitat de "raonable territori". Certament, les avingudes del Fluvià han estat, al llarg de la història, un factor de risc per a la població i per a la producció agrària, i tanmateix han contribuït a la millora i a la fertilització del sòl gràcies a la deposició continuada de sediments fins i llims.

Els excedents agrícoles de la regió s'exportaven majoritàriament fora del comtat per via marítima. Al llarg dels segles XVII i XVIII l'activitat comercial es repartia entre el moll del molí de l'Armentera i els ports o embarcadors de la platja de Sant Pere Pescador, el grau d'Empúries i el port de l'Escala, que aleshores depenia del terme de la vila i castell d'Empúries. Val a dir que, en època medieval i moderna, la major part dels ports es trobaven en platges obertes, n'hi havia pocs de naturals. Segons M. Teresa Ferrer (2007) l'èxit d'un port depenia de si corresponia a un nucli urbà o a una regió que generés una forta demanda de mercaderies, o bé a un territori ampli que hi enviés les produccions agropecuàries per tal de ser exportades. El de Sant Pere Pescador, emplaçat al bell mig de la platja sorrenca de la badia, coincidiria amb la darrera premissa en tractar-se d'un port obert a una plana agrícola, fètil i productiva.

23. El 1787 Antoni Puig Padrola de Vilaür havia emès ban per prohibir la pastura a les deveses que tenia a Sant Pere Pescador. El 1801 interposà una denúncia contra Miquel Masó de Sant Pere pels danys ocasionats en fer pasturar un ramat de 70 ovelles a la seva devesa situada a la Llona. AMCE, Batllies foranes, Batllia de Sant Pere Pescador, processos, núm. 59.

2.3. La mar d'Empúries. L'activitat comercial i pesquera al grau

La desembocadura del Fluvià, documentada com el grau d'Empúries, formava un gran estuari amb una petita badia natural envoltada d'aiguamolls. A l'alta edat mitjana s'utilitzava com a espai portuari de la vila d'Empúries, i els vaixells hi fondejaven per protegir-se dels temporals de tramuntana (Castanyer, 2016: 319, 342, 348).

L'estuari tingué una doble funció. Per una banda, s'utilitzà com a port d'escala i refugi de pescadors i, per l'altra, com a canal per afavorir l'accés al rerepaís a través de la navegació pel Fluvià.

Josep Capdeferro (2017) ens informa de nombroses causes i plets instats durant els segles XVI i XVII en relació amb conflictes entre els oficials del comte, els còsols de la universitat d'Empúries diversos i particulars arran del comerç i dels drets de la pesca a la zona marítima coneguda com la mar d'Empúries. Gran part dels documents recollits a l'estudi testimonien l'existència d'una activitat diversificada, tant comercial com pesquera, que es desenvolupà inicialment al voltant del grau d'Empúries i que, posteriorment, es desplaçà cap a una platja situada gairebé a un quilòmetre al sud de la vila, denominada el *Port de la Scala*.

Des de ben aviat, hi ha constància del tràfic de mercaderies desplegat “en lo grau de Empuries que es al cap del riu Fluvià”²⁴ i de la presència de naus provençals i occitanes. En una demanda²⁵ interposada el 1587 per Miquel Salvador, mercader de Torroella de Montgrí, contra Lluís Sabatè patró originari de Marsella, es llegeix: “Trobant.se en lo grau de Ampuries ab sa tartana,²⁶ carrega aquella de alls y sardinas entre Ampuries, Bagur y Pals y se nana a Narbona”. Aprofitant el viatge a Narbona, Miquel Salvador feu embarcar sagí amb la finalitat de vendre'l en el port occità. Amb la venda, comprà dues capes

24. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 8.055. *Relatio de cosas particulars tocants al patrimoni de sa [Excel·lentíssima]*. f.4.

25. AHG, Ca 2349. Demanda presentada per Miquel Salvador, negociant de Torroella de Montgrí, davant els còsols de mar de Castelló d'Empúries contra el patró francès, Lluís Sabater, per no haver-li lliurat la mercaderia procedent de Narbona. Sabater al·legà que varen ser saquejats per una embarcació mora davant la costa de Llançà el 2 de setembre de 1587.

26. La tartana era una embarcació petita d'un sol pal i de vela llatina, baixa de popa i de proa.

de pastor, dues semals i diverses teles que feu carregar per a ser desembarcades al grau. Segons els testimonis, davant de la costa de Llançà van ser saquejats per una nau sarraïna i el gènere no es va lliurar tal com havien acordat. Tot i que no disposem d'un mostreig més ampli, la font prova que el grau d'Empúries estava integrat en els circuits d'intercanvi, tant amb els ports catalans com amb els occitans. El carregament d'alls i sardines seguia la ruta del comerç de cabotatge, els productes s'embarcaven fent escala seguint la línia de la costa amb destí a la ciutat occitana, des d'on s'iniciava la travessia inversa.

D'altra banda i pel que fa als drets de la pesca al mar d'Empúries, recorrem al plet que es dugué a terme a la Reial Audiència de Catalunya el 1624 entre la universitat d'Empúries i la família Perramon de Ventalló (Capdeferro 2017: 206-208). Els síndics d'Empúries, amb el consentiment del governador del comtat, tenien la intenció d'impedir que els Perramon, com a forasters malgrat tenir moltes propietats a la vila, pesquessin al terme i els prengueren les xarxes del sardinal. Aquesta classe d'art permetia capturar gran quantitat de peix, en especial anxoves i sardines, i era molt utilitzat i habitual al regne de França.

Figura 17. Barques dels sardinals sortint del port de l'Escala. 1900-1910. Autor: Josep Esquirol

Font: AHE, fons Josep Esquirol.

A partir de les declaracions dels testimonis de la causa, s'ha verificat que a l'últim terç del cinc-cents la pesca del sardinal ja estava establerta en aquest sector de la costa emporitana. Leandre de Margarit, senyor de Pelacalç, testificà “que el 1574 arriben sardinals a la Scala i Empuries per part de francesos que son al riu Fluvià de Ermentera”.²⁷ Un altre testimoni situà la introducció d'aquest art de pesca uns anys més tard, entorn de 1584: “Alguns francesos que vingueren coranta anys fa poch més o manco y comensaren de inventar y pescar ab aquest genero de xàrxies”. Cal remarcar que la pesca del sardinal va ser prohibida a França el 1550, a partir d'aleshores els pescadors de la Provença i del Llenguadoc emigraren cap als ports catalans. Els vaixells del sardinal varaven prop del grau: “Tenien les barques [*del sardinal*] i despescaven el peix a la platja d'Empúries, junt al riu Fluvià”, declarà un altre testimoni de la causa judicial. L'acció de *despescar* comportava descarregar i classificar el peix a la mateixa platja, de manera que els pescadors havien de guardar els ormejos de pesca en llocs propers i evitar desplaçaments. És per això que, a la primera meitat del segle XVII ja hi havia, en aquest sector de la costa, sis botigues de la mar.

L'activitat vinculada a la pesca del sardinal i al comerç de cabotatge es va expandir cap a les cales properes al grau d'Empúries. A final del cinc-cents apareix esmentat per primera vegada el port de l'Escala com a “port de la Scala del castell de Ampurias”, i ho fa en un document que tracta sobre la construcció, en aquesta platja, d'una botiga de la mar (Boix, 2018: 38). En poc temps, el seu nombre augmentà de manera excepcional, el 1630 ja se n'hi comptabilitzaren trenta-tres. Al cap dels anys, les botigues aixecades en el port s'adequaven com a habitatge familiar i acabaren formant un nucli de pescadors.

Per protegir les pesqueres i el comerç de cabotatge dels atacs pirates, el 1649 hi van construir una torre de defensa, avui desapareguda. Mitjançant una concessió reial, el 1640 les universitats d'Empúries i Viladamant van signar un acord per a construir-la i equipar-la. La van aixecar, en un indret conegut com la Punta i, juntament amb la de Montgó, al sud; la del Pedró, al nord, i la de Norfeu, a l'altra banda del golf de Roses, permetia defensar, no només el port de l'Escala, sinó tota la badia (De la Fuente, 1998: 302, 314). En compensació, durant la Guerra dels

27. ACA, Real Audiència. Plets civils, 17763, foli 208-209. Plet entre la família Perramon de Ventalló i la universitat i singulars del castell d'Empúries pels drets de pesca a la mar d'Empúries. 1624.

Segadors (1640-1659), la corona va concedir a les universitats d'Empúries i Viladamunt l'exempció d'allotjar soldats. El port de l'Escala fou una zona estratègica de la costa emporitana, per aquest motiu, el 1543, la monarquia espanyola ja intentà construir una torre que finalment no es bastí.

A les darreries del segle XVII, el notari castelloní Bernat Josep Llobet va descriure, amb tot detall, el procés de formació i expansió urbana del barri de l'Escala a partir de les parcel·les de terra i de les botigues de la mar:

El Puerto de mar de la villa y Castillo de Ampurias (...) cinco o seis años a esta parte [1660] se ha venido a poblar, de modo que entre las pocas cabañas que havia y han engrandecido y los suelos de tierra, que yo en nombre y con poder expreso de vuestra excelentissimo he establecido a diferentes personas para fabricar casas, como en efecto se han fabricado y fabrican continuamente sin cessar. Tiene ya mas de sesenta vezinos y las casas muy buenas y capaces (...) lo que obliga a principio deste año al governador del condado y a mi aseñalarles una gran plaza quadrada y los espacios para las calles, anchas y con igual disposición, quatro o cinco de las quales van a dar a la plaza, con prohibición que nadie pueda fabricar en dicho espacio (...) y tratan ya de fabricar una Iglesia grande y capaz.²⁸

El creixement demogràfic i urbanístic del barri del port es produí en detriment de la vila i el castell d'Empúries. El 1691 tenia 132 habitants, nombroses famílies de pescadors procedents de Roses s'hi van establir al darrer quart del segle XVII. L'art del sardinal va revolucionar l'economia dels petits ports de pesca i cabotatge del nord de Catalunya (Boix, 2017: 42), com el de l'Escala, que al llarg del segle XVIII veié multiplicada la població a causa de l'activitat econòmica entorn de la distribució de la sal, la pesca, la indústria de la salaó i el comerç marítim. El 1766 l'Escala es convertí en vila i cap de terme.

28. ADM. *Indice, declaración y addición a la Recopilación de los autos y escrituras del Condado de Ampurias hecha por Juan Busquets, notario en tiempo del Excmo. Sr. Duque Don Enrique. Compuesto de orden y mandato del Excmo. Y por Real prerrogativa de su Real sangre, muy Illustre Señor Don Luis Ramon Folch de Cardona, olim de Aragón, Fernández de Cordoba, Duque de Segorbe y de Cardona, etc. Por Bernardo Josep Llobet, Notario y de número de los del Colegio de Notarios públicos de su villa de Castellón y Condado de Ampurias. Por Bernardo Josep Llobet, ... Años 1667-1668. Primer llibre. Informació facilitada per Martí Guillem Sureda.*

2.4. Remuntant el Fluvià, del grau al molí de l'Armentera

El conjunt hidràulic del molí

El molí de l'Armentera va tenir un rol destacat, no només en la molta de cereals, sinó en la comercialització de productes agrícoles i també, a través del canal del Molí, en l'impuls a la irrigació de les terres de conreu que hi delimitaven.

La instal·lació molinera,²⁹ emplaçada a la riba dreta del curs del Fluvià en el terme de l'Armentera, estava formada pel casal, el rec, la resclosa, la bassa i tots els aparells que permetien la seva posada en funcionament –rodes, moles,

Figura 18. Vista del molí de l'Armentera des del rec del mateix nom. A la imatge, el conjunt hidràulic es trobava en procés de rehabilitació. 2006. Autor: Josep Tornafoch

29. Molí d'origen medieval que estava sota el domini directe de la família Xammar, barons de l'Armentera, Saldet i Riumors (Roig, 2007, II: 413-419). A les darreries del segle XV, els Xammar van perdre la senyoria a conseqüència d'un llarg litigi amb els comtes d'Empúries. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 1666.

rodets-. Es trobava sota la jurisdicció dels comtes d'Empúries que l'arrendaven per a la seva explotació. El molí s'abastia de l'aigua del Fluvià a partir d'una resclosa instal·lada a la llera, davant de Saldet, d'on arrencava un canal, documentat ja en el segle XV, que creuava l'Armentera i, després de 2,5 km, arribava a la bassa del molí. La resclosa de Saldet estava construïda, tal com era habitual a l'època, amb pals i branques de tamarius i salzes clavats a la llera, a més de pedres i rocs. La documentació que s'ha conservat suggereix que als oficials del comte d'Empúries els interessava mantenir-la en condicions i reparar-la tan aviat com fos possible, especialment després de cada avinguda. La necessitat de disposar de la matèria primera per a la seva reconstrucció era indispensable, tant és així que els comtes imposaren multes a tots els que robessin fustes destinades a la seva reparació o retiresin troncs i branquillons dels aigualleixos. Molt il·lustrativa és la inquisició incoada, l'any 1546, per Joan Escot, arrendatari del molí de l'Armentera i batlle de la mateixa població, contra dues dones per haver robat un feix de llenya de tamariu reservat per refer la resclosa.³⁰ Un altre exemple és el pacte d'establiment dels aigualleixos de Torroella de Fluvià signat el 1588 entre els comtes d'Empúries i els cònsols de la població, que obligaven els torroellencs a recollir la fusta, arbres, troncs i restes deixades pel riu després de les riuades i destinar-la obligatòriament a reparar la resclosa de Saldet.³¹ Fins i tot, el novembre de 1623, després que una avinguda extraordinària l'hagués deixat pràcticament inutilitzada, el governador del comtat ordenà a tots els bracers de l'Armentera que la reparessin (Capdeferro, 2017: 227).

La instal·lació molinera i tota la seva infraestructura van estar molt condicionades per les crescudes del Fluvià. Als inicis del segle XVII, la comtessa Joana d'Empúries adjudicà per cinc anys l'explotació del molí a Andreu Vinyes, mercader i batlle del castell d'Empúries, i a Joan Andreu Judice, mercader barceloní d'origen genovès. El notari, encarregat de la formalització del contracte, va especificar que, com a conseqüència d'una gran avinguda, "lo rech està tapat de troncs y molts rocs. El molí es cosa perduda y no poden pasar ni molre, sinó en molts grans treballs i gastos per estar tot perdut y arruinat".³² El

30. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 3546. 10 d'abril de 1546.

31. AMCE, ADM, 10316. 1588, maig, 27.

32. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10.677. 17 d'abril de 1608. Notari Pere Ves. En el contracte s'especificà que la duquessa pagaria les despeses de la reparació.

molí feia tres anys que no funcionava i els nous arrendataris hagueren de reconstruir el casal, la resclosa, el rec, i netejar la bassa de vegetació. Per executar la reparació, elegiren quatre experts, dos a compte de cadascuna de les parts, entre els contractats hi figurà el palafanguer, Pere Moliner, de l'Armentera, que s'ocupà de rectificar i dragar la séquia del molí.

Poc després, el molí fou arrendat, per tres anys, al fill de Joan Andreu Judice, Agustí.³³ Per mitjà del seu procurador, Vicenç Stradello, mercader genovès domiciliat a Girona, Agustí Judice signà una concòrdia³⁴ amb la universitat i prohoms de l'Armentera. La capitulació pactada obligava Judice a donar aigua del rec del Molí als pagesos armenterencs que conreaven arròs, a canvi de rebre'n una quartera per vessana. Segons el document, al terme se'n cultivava un total de 750 vessanes. Entre els pactes acordats, Judice es veié en l'obligació d'excavar un nou canal per abastir les partions arrosseres, i tenir a punt cent pals de fusta destinats a reparar la resclosa, en cas que una crescuda del Fluvià interrompés el subministrament d'aigua. El 1623 la casa comtal l'obligà a transferir-los la meitat de l'arròs que rebia dels pagesos de l'Armentera.

En els primers anys del set-cents la infraestructura molinera havia quedat desmantellada. Les guerres francoespanyoles de final del segle XVII (figura 19) amb la presència de tropes d'ambdós exèrcits en el territori, les inundacions extraordinàries de 1704 i el conflicte bèl·lic que vivia el país amb la guerra de Successió (1702-1714) en varen ser les causes. A aquestes circumstàncies, s'hi afegí un episodi d'aiguats que el 1717 va negar 132 ha de terra fèrtil al terme de l'Armentera, tal com ens informa un acord del ple municipal³⁵ de l'ajuntament de l'esmentada vila, redactat a mitjan segle XIX.

Després d'un llarg període d'inactivitat, el 1733 el duc de Medinaceli i comte d'Empúries, Nicolàs Fernández de Córdoba, va arrendar el molí al

33. Agustí Judice Beneta, militar, fou tresorer general de la Santa Croada a Barcelona. El 1620 el rei li concedí el privilegi de la noblesa. Estigué casat amb Maria Fiesco, procedent d'una important nissaga de banquers genovesos. BPC, Família Giudice.

34. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, 10677. Concòrdia entre la universitat de l'Armentera i Agustí Judice, arrendatari del molí de l'Armentera, per a la concessió de l'aigua del rec destinada al regadiu de les terres limítrofs. 1613, desembre, 10.

35. AMLA, òrgans de govern. Llibres de Plens. 1849, desembre, 15, foli. 12.

ciutadà honrat de Barcelona, Segimon Milans Lleu³⁶ (Oliva, 2014, 225-231), un mercader amb una reconeguda posició social i econòmica, que pocs anys abans havia comprat el castell i la senyoria de Calabuig per 13.000 lliures, i a qui el bisbe de Girona havia establert l'aigua del Fluvià d'aquell terme per a construir-hi un molí. Per dur a terme les obres de la instal·lació molinera de l'Armentera, Milans va demolir el vell edifici i en va construir un de nova planta en un indret proper, però més resguardat de les inundacions. També va fer modificar el traçat del rec que abastia d'aigua el molí i van fer traslladar la resclosa a un indret conegut com les Roques del Tit (Vila-robau, Ventalló), una zona protegida per una cinglera de roques quaternàries. La nova resclosa va ser un projecte àmpliament desitjat per la casa comtal, així ho manifestà el governador, Emmanuel de Rajadell, el 1599: "Si se feia la resclosa a las rocas de Vila-robau seria duradora per sempre y se hauria la meitat més d'arrendament que no s'en fa avui".³⁷

Milans feu construir la nova resclosa, un cadirat o estallador proveït amb un sistema de comportes per regular el cabal d'aigua, i un habitatge per la família del rescloser. El rec arrencava en aquest punt, travessava un bosc d'alzines, i els nuclis urbans de Valveralla i Saldet, on connectava amb l'antic rec, i seguia el recorregut creuant la població de l'Armentera fins a arribar a la bassa del molí. L'excavació del terreny i especialment de la roca on naixia la séquia esdevingué un laboriós treball d'enginyeria realitzat per *Jose Serrat y compañía* de Barcelona (Roig, 2007: 417).

36. Segimon Milans, provinent d'una família de botiguers, s'enriquí proveint les tropes borbòniques que assetjaven la ciutat de Girona durant la guerra de Successió. Constituï una companyia mercantil, ostentà els càrrecs de tresorer general de la Santa Croada a Barcelona, tresorer del duc de Cardona i recaptador de rendes de galeres i drassanes. Aconseguí el privilegi de mercader i posteriorment la dignitat de ciutadà honrat de Barcelona. ADG, D-382, full: f 13, any 1728.

37. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10.232. *Relación de la possession del Condado de Ampurias que tomo don Emanuel de Rajadell en nombre de la Excma Juana duquesa de Cardona y Segorbe y condessa de Ampurias*. Any 1599. Aleshores el molí s'arrendava per 355 lliures anuals.

Figura 19. Plan de la bataille de Verges sur la riviere du Ter en Catalogne ou l'Armée des espagnols fut entierement defaite par l'Armée du roi commandée par Mr. le marechal duc de Noailles. 1707. Autor: Pere Placide de Sainte-Helene

Plànol de la batalla lliurada entre les bateries dels exèrcits francès i espanyol a Verges, durant la Guerra dels Nou Anys (1689-1697) (Padrosa, 2018: 124). La font cartogràfica situa la ruta que va seguir el destacament francès des del riu Fluvià en direcció sud, cap a Verges. La plana es convertí en un camp de batalla amb tropes desplegades d'un i l'altre bàndol. Les del mariscal Noailles derrotaren les espanyoles del duc d'Escalona el 26 de maig de 1694.

Font: Fundació Ramon Mascort, Barcelona, registre 43.

Figura 20/21. El cadirat amb les tres comportes, Roques del Tit (Vila-robau, Ventalló). 2010. Autor: Josep Tornafoch

La porta de contenció del cadirat tenia tres comportes que s'utilitzaven per regular el pas de les aigües. El cabal del riu es desviava a partir d'una resclosa situada a la llera del Fluvià, davant les Roques del Tit, gràcies a la qual el corrent s'aturava i l'aigua pujava fins a derivar cap al cadirat. Després era acanalada en el rec.

En la major part dels contractes d'arrendament d'època moderna consultats, els arrendataris del molí exercien com a mercaders o comerciants i eren d'origen barceloní. S'ocupaven de gestionar i controlar la producció i els beneficis a través de la figura d'un procurador i sovint acumulaven càrrecs vinculats a l'administració comtal.³⁸ Per al funcionament i manteniment de les instal·lacions subcontractaven moliners.

2.5. Ports i embarcadors

Des del grau d'Empúries, els vaixells de càrrega remuntaven el Fluvià fins al moll del molí de l'Armentera, situat a uns tres quilòmetres aigües amunt. Cronistes i viatgers dels segles XVI-XVIII ho documenten a bastament, a "*la entrada del mar, le dura cerca de media legua tierra adentro que su corriente y alveo va estrecho y hondo y por eso es navegable hasta el molino que llaman de Armentera*" (Pujades, 1829: 15). Les embarcacions utilitzades en la navegació fluvial van ser, segons el notari Llobet, "*barcas grandes de carga con mercaderias y otras cosas*". El cronista Pujades ens donà més detalls de les característiques i la capacitat de càrrega dels vaixells, "*suben por sus aguas barcas de porte de 400 quintales, de que algunas he visto yo*". L'equivalent d'un quintar eren quaranta-un quilograms i mig, per tant les embarcacions descrites per Pujades podien portar una càrrega de 16 tones.

Els intercanvis comercials i el transport de mercaderies destinades a les comunitats rurals de l'interior de la plana es realitzaven a través del riu. S'utilitzaven sistemes adaptats a la càrrega que s'havia de transportar, un dels més habituals eren els rais. Aquest mètode s'usava generalment en la conducció de troncs i fustes aigües avall, seguint el corrent del riu. El 1689 l'orguener Josep Boscà feu baixar una càrrega de troncs d'arbre des dels boscos de Sant Mori i de Saldet fins al molí de l'Armentera per raiers. La comunitat o universitat de Cadaqués li havia encarregat la construcció de l'orgue de l'església parroquial de Santa Maria. Per a la seva fabricació, va haver de comprar una desena de posts i bigues d'àlber blanc dels boscos de Sebastià Llausàs de Saldet i diversos troncs i fustes a Rafael Via, majordom dels Cardona-Rocabertí, propietaris del castell de Sant Mori (Moli, 2007: 236, 263).

38. El 1503 l'arrendatari del molí, el barceloní Andreu Bosch, tingué assignades la recaptació de les lleudes de Castelló, l'Armentera i Empúries. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, 9394.

Figura 22. El mas Llausàs. Saldet, (Ventalló). Autor: Marisa Roig

Segons la inscripció gravada a la porta adovellada, el mas fou construït per Sebastià Llausàs el 1637. Al llarg del segle XIX la propietat –mas, terres i boscos– passà en mans de l'hisendat gironí Josep Català Fàbrega i, finalment, de l'indiano Josep Francesch de Cadaqués que, el 1901, va fer construir una casa seguint l'estil colonial, contigua al vell mas.

El molí de l'Armentera fou el centre de transaccions de les poblacions de la rodalia. El cronista Jeroni Pujades assegurà que: “*Era de gran utilidad para el comercio de los moradores de dicho condado (...) y mayor despacho de la venda de los granos*”. A les darreries del segle XVI, els beneficis que aportava el molí a les arque comtals foren molt elevats, es tractava de la segona renda³⁹ més important de tota la circumscripció. La navegació pel Fluvià hi va tenir molt a veure, va permetre i facilitar el transport de mercaderies, des del molí fins a la desembocadura, i la connexió amb altres ports.

39. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10.232, any 1599. A final del segle XVI, dels trenta-un arrendaments establerts pels comtes d'Empúries, el molí era la segona renda més gran, per sota la lleuda de Cadaqués i davant de l'estany de Castelló.

Si bé disposem d'informació dels productes embarcats, com veurem més endavant, ara mateix no tenim dades de les mercaderies importades, de segur que els vaixells no arribaven buits al moll del molí.

La sortida de productes i mercaderies del comtat havia de ser autoritzada pel comte d'Empúries i estava gravada amb el dret de tretà. En l'aplicació d'aquesta imposició, hi estaven exempts els militars i els eclesiàstics. Altrament, la importació de mercaderies i gèneres manufacturats estava afectada pel dret de lleuda, del qual n'estaven exempts, almenys des del 1481, els ciutadans de Barcelona.⁴⁰

Ens centrarem bàsicament a revisar un seguit de documents relacionats amb la imposició de tretà. S'han conservat diversos registres judicials entorn de la negativa d'alguns mercaders barcelonins de pagar aquest impost. El 1599, els oficials del comte van apresar una barca, carregada d'oli i ferro en el grau d'Empúries "que és al cap del riu de Fluvià" per no haver satisfet el dret de tretà. El patró, d'origen mataroní, al·legà que ho transportava a càrrec d'un mercader barceloní. La pena imposada va consistir en la confiscació de l'embarcació, de la càrrega i el pagament d'una multa de 25 lliures. Josep Capdeferro (2017) recull diferents casos ocorreguts a la primera meitat del segle XVII, com ara la detenció, el 1621, d'una barca patronejada per un palamosí que actuava com a apoderat d'un mercader de Barcelona, el qual no volia pagar el dret de tretà. El patró va ser interceptat al *riu de l'Armentera* després d'haver carregat cinc-centes quarteres de civada al moll del molí. Per la seva condició de navegable fins al molí armenterenc, algunes fonts anomenen el Fluvià, *riu de l'Armentera*. El mateix any un carder de Barcelona volia embarcar cent setanta botes d'oli al molí sense satisfer la imposició. Tanmateix, els arrendataris del molí també defraudaven⁴¹ a la hisenda comtal amb la venda irregular de blat. En aquest sentit, els delictes comesos per l'impagament de les impositcions i el frau en la venda de productes agrícoles va obligar a estrènyer mesures per impedir aquestes pràctiques. És per això que, el juliol de 1628, el comte d'Empúries, Enric d'Aragó, va emetre una crida pública,⁴² manant que qualsevol que

40. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, 10.232.f, 21. Concòrdia signada entre l'infant Enric II, comte d'Empúries, i els consellers de la ciutat de Barcelona on van acordar que els ciutadans d'aquella ciutat no estarien obligats a pagar el dret de lleuda. 29 d'octubre de 1481.

41. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 3526. Inquisició contra els germans Bianya de Sant Pere Pescador, com a arrendataris del molí de l'Armentera, per haver venut de manera irregular forment a Jaume Antic, mariner de Barcelona. 1539.

42. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10323. La crida es va fer pública el 6 d'agost a les principals viles del comtat.

embarqués gra del comtat d'Empúries sense demanar llicència ni pagar la treta se li imposaria una multa de 100 lliures, a més de retirar-li la mercaderia, el bestiar, les carretes i el vaixell, en el cas que el transport fos per mar. El document dona a conèixer el primer embarcament realitzat després de l'emissió del ban, corresponia al 6 d'agost de 1628 i es tractava d'una càrrega de 200 quarteres de civada, 50 de blat i 70 de faves embarcades al port de l'Escala pel patró Jacint Nadal amb destí al port de Mataró. La quartera equivalia aproximadament a 70 litres.

Taula 2. Procedència dels patrons d'embarcacions segons el llibre de la treta, [agost 1628 - abril 1629]

Procedència dels patrons	Número de viatges	% sobre el total de viatges
Arenys	26	29,55
Mataró	15	17,04
Canet	8	9,1
Barcelona	6	6,81
Caldes d'Estrac	5	5,7
Blanes	3	3,4
Llavaneres	3	3,4
Pujals	2	2,27
Tossa de mar	2	2,27
Calella	2	2,27
Vilanova de Cubelles	1	1,13
Pineda	1	1,13
Cadaqués	1	1,13
Gènova	1	1,13
Sitges	1	1,13
Niça	1	1,13
Provença	1	1,13
Desconegut	9	10,28

Font. AMCE, fons ADM, comtat d'Empúries, núm. 10.524.

Taula 3. Productes embarcats als ports de l'Escala, Sant Pere Pescador i al moll fluvial del molí de l'Armentera, (en quarteres). Agost 1628 - abril 1629

	Blat	Mestall	Civada	Sègol	Ordi	Mill	Faves	Farina	Oli (botes)
Port de l'Escala	1.988	340	2.225	-	67	47	181	170	40
Molí de l'Armentera	338		562	-	-	-	30	206	
Platja de Sant Pere Pescador	1.380	70	1.290	-	-	30	216	26*	25
TOTAL**	5.215	1230	8530	24	587	77	609	376	65

* Sacs.

** La suma total per cadascun dels productes embarcats en els cinc ports del comtat d'Empúries (port de l'Escala, molí de l'Armentera, platja de Sant Pere, grau de Castelló i port de Roses).

Font. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10.524.

Per via d'un llibre de la treta del comtat d'Empúries⁴³ del segle XVII, escrit entre els mesos d'agost de 1628 i d'abril de 1629, tenim constància de les mercaderies embarcades als cinc ports del comtat: Roses, el grau de Castelló, la platja de Sant Pere, el molí de l'Armentera i el port de l'Escala. La font detalla el procediment seguit pels patrons de les naus en cada carregament. Amb l'autorització del comte i en un termini de deu dies, havien de recollir la mercaderia en el port acordat i satisfer el pagament de la treta. Aleshores, comptaven amb tres mesos per retornar el certificat acreditatiu del desembarcament de la càrrega al port de destí. En el llibre apareixen inscrites vuitanta-vuit autoritzacions de sortida de mercaderies. Tot i el reduït abast cronològic de la mostra, s'observa com al llarg de vuit mesos el comte d'Empúries va concedir permís per exportar gra, farina i oli del comtat amb destí principalment al port de Barcelona. La taula 3 relaciona els productes agraris que s'embarcaven en els ports emplaçats al sud de l'actual desembocadura del riu Fluvià, que eren el port de l'Escala, el moll del molí de l'Armentera i la platja de Sant Pere Pescador. Tal com mostra la taula, en aquest sector del litoral s'exportava, en major quantitat, blat, civada, farina i faves.

43. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, núm. 10.524. *Regestrum litterarum et aliorum negotiorum illustrissimi domini Ducis de Cardone* [...]. 6 d'agost de 1628 al 13 d'abril de 1629.

Destaquen com a principals compradors el monestir de Montserrat, les monges del convent de Pedralbes, el canonge de la seu de Barcelona, l'advocat barceloní Joan de Magarola, i els cavallers Diego de Vergós i Sorribas, Joaquim Margarit i de Reguer o Joan de Manyalich, oïdor reial de Catalunya, entre altres. El gènere es transportava en embarcacions de patrons procedents del Maresme tal com indica la taula 2 i la major part dels vaixells fondejaven al port de l'Escala.

El control i la recaptació d'impostos provinents de l'activitat comercial es mantingué sense interrupcions, per bé que al primer quart del segle XVIII aparegué un nou agent fiscalitzador, la duana. Després de la promulgació del Decret de Nova Planta (1716), la monarquia borbònica desenvolupà un seguit de mesures encaminades a la vigilància del territori català. A través d'un edicte, aprovat el 4 de juliol de 1732, es van determinar i fixar les poblacions frontereres, tant marítimes com terrestres, i l'emplaçament de les duanes (Melon, 2013: 112). Al llarg del litoral emporità se n'habilitaren a l'Escala i a Roses. El nou organisme permetria a la hisenda reial supervisar l'entrada i sortida de mercaderies, el tràfic il·legal i el pagament dels aranzels. L'establiment duaner a l'Escala es va ubicar en uns locals de l'edifici de l'Alfolí de la sal,⁴⁴ prop del port vell, on s'instal·laren les oficines i el magatzem del gènere per despatxar (Giral, 2017: 70). Era dirigit per un administrador i un interventor; les tasques de policia i vigilància les exercien militars i un cos acabat de crear, els Mossos d'Esquadra coneguts com les "*esquadres del batlle de Valls*"⁴⁵ (Melon, 2013: 113). Per perseguir infractors i contrabandistes, la duana de l'Escala comptava almenys amb una fragata capitanejada per un caporal i una tripulació de sis mariners. S'ha documentat també l'existència, entre 1760 i 1793, d'una esquadra del batlle de Valls⁴⁶ al terme de l'Armentera, que tenia la funció de controlar les operacions mercantils realitzades al molí i evitar les pràctiques fraudulentas. L'Ajuntament els retribuï amb un salari de 141 rals anuals. Amb tota probabilitat estaria format per un o dos membres, la font no n'especifica el nombre.

44. L'edifici de l'Alfolí es construí el 1697 tot i que la primera referència documental és de 1716. Tingué la funció de controlar la producció i distribució de la sal i fixar-la amb impostos (Boix, 2017: 37-38). El 1800 era propietat del figuerenc Francesc de Romà. Quan el 1869 se suprimeix el monopoli de la sal i es decreta el seu lliure comerç, l'edifici és subhastat i passa a mans privades.

45. El 1719 es van fundar les primeres esquadres de paisans armats, el 1729 es constituí el primer comandament del conjunt de les esquadres del principat de Catalunya i s'instal·là, entre 1729 i 1835, a la ciutat de Valls, per aquest motiu el cos es coneixerà com a esquadres del batlle de Valls.

46. AMLA, òrgans de govern, *Libro de acuerdos viejos* (1760-1797, 1831-1846). Capsa 1.

Figura 23. El mas de la Devesa de Caramany. 1915. Autor: Emili Casas

L'estructura del mas s'ha conservat de manera parcial, actualment està integrada en un dels edificis de serveis del càmping Les Dunes de Sant Pere Pescador.

Font. ACBE. Fons Emili Casas, 62.

La fragata de la duana patrullava per la costa i remuntava sovint el Fluvià fins al molí de l'Armentera. L'agost de 1740 en un dels reconeixements en aigües fluvials, ancorà a la riba esquerra davant el mas de la Devesa (Sant Pere Pescador) propietat de la família Caramany. La masovera Teresa Pous relatà com els oficials reials escorcollaren el mas:

Vino en dicha casa el cabo que manda la fragata de la aduana (...) despues de un poco dijo a un marinero que se hallava al rio Fluvià, que dista muy poco de dicha casa, que llamase a los ministros. Vinieron cinco o seis y a la que fueron arriba de dicha casa les mando registrasen aquella, de suerte que me hizo abrir las arcas todas, sin que en dicho registro assistiese el Bayle.⁴⁷

47. AHG, Ca.1638, f.279.16 d'agost de 1740.

Tal com es desprèn del document, la vigilància exercida per la duana a fi d'evitar el contraban no es limitava únicament a supervisar els ports i embarcadors on es realitzaven els intercanvis comercials, sinó que també actuava sobre la resta de la població. El notari dona fe, a través de la denúncia de la masovera i de la declaració de dos testimonis, que la inspecció al mas de la Devesa havia estat realitzada sense la presència del batlle de Sant Pere Pescador en tant que representant del comte d'Empúries al terme, ni dels regidors de l'Ajuntament com assistents seus. De fet, les imposicions del nou règim polític, configurat amb la implantació del Decret de Nova Planta, reforçaven el poder de les institucions reials i dels seus funcionaris, i entraven en conflicte amb les jurisdiccions senyoriales com la que ostentava el comte d'Empúries.

Les darreres notícies del funcionament de la duana, abans de la seva dissolució definitiva, són de l'any 1916. Segons Marina Esteban (2001) les últimes entrades de mercaderies al port de l'Escala, sota el control de la duana, van ser catorze vaixells carregats de sal.

Des de la primera meitat del segle XIX, el transport de mercaderies per mar s'enfrontà a la competència que suposà el desenvolupament de la xarxa ferroviària. Es presentaren alguns projectes⁴⁸ de construcció de línies fèrries per connectar els ports marítims i la plana agrícola de l'Empordà amb Barcelona i la frontera francesa, la majoria van ser promoguts per societats privades. En destaquem la proposta de 1877 de l'enginyer Teodoro Merly de Iturralde que consistia a obrir un ramal a l'estació de Caldes de Malavella fins a Figueres, creuant les comarques de la Selva, el Baix i l'Alt Empordà. Havia de ser una via secundària a la de Girona-Figueres que ja estava projectada i a punt d'inaugurar.

En la memòria del projecte hi constava un estudi econòmic i demogràfic del territori i de les poblacions on el tren s'havia d'aturar. A la plana del Fluvià hi assenyalaren tres estacions: Viladamat, l'Armentera i Vilamacolum.

La estación de Vilademat se aproximaria a la villa de La Escala por lo cual puede decirse que tocaria a un puerto del litoral, cabeza de distrito marítimo con Aduana y Alfolí, notable por su comercio de cabotaje y que abastece a la provincia de varios artículos.

48. *Camino de Hierro, titulado de la Infanta D. Maria Luisa Fernanda desde las Minas de carbón de piedra de San Juan las Abadesas al puerto de Rosas.* Barcelona, 1844. *Ferro-carril del Bajo-Ampurdan. Linea de Caldes de Malavella al Fluvià y Francia.* Barcelona, 14 de setembre 1877 AMCE, Bosch i Aymerich, biblioteca patrimonial.

Cuadro formado segun los datos oficiales más recientes, demostrando la importancia de las poblaciones y el total de habitantes afluientes al ferro-carril.

ESTACIONES.	DISTRITOS MUNICIPALES.	SU CLASE.	Dist. a la Estacion. Kilom.	NUMERO de habitantes.	NUM.º de edificios.	RUELLA de AMPURDAN.		TOTAL de contrib. de contrib. Postas.	TOTAL de habitantes afluientes a cada estacion.	Observaciones.
						Postas.	Postas.			
CALDAS DE MALAVELLA.	Caldas de Malavella...	Villa.	»	2169	475	12397	25962		Comprende Francineh y Santa Cecilia.	
	Fornells de la Selva...	Lugar.	»	947	170	6000	12570			
	Riudellós de la Selva...	Lugar.	»	1014	291	65667	13736			
	Campilloch...	Lugar.	»	263	117	2000	6268			
	San Andrés Salou...	Lugar.	»	427	108	22500	4716	17972		
	Viloviell...	Lugar.	»	1104	475	7800	16454			
LLAGOSTERA.	Riudaura...	Villa.	»	2191	390	63530	13513		Incluso Salitja. Con Vilacenera y La Esparra.	
	Santa Coloma de Paranes...	Villa.	»	5150	1133	118320	24178			
	Massané de la Selva...	Lugar.	»	775	111	49300	10124	16984		
SANTA CRISTINA DE ARO.	Llagostera...	Villa.	»	3010	588	216800	42454		16274	
	Casas de la Selva...	Villa.	»	2271	398	67330	14152			
CASTILLO DE ARO.	Santa Cristina de Aro...	Lugar.	»	1452	564	146680	30921		1452	Comprende los lugares de Bell-lloch, Romaná de la Selva y Solius.
	Castillo de Aro...	Lugar.	»	1110	268	70041	15088	1110		
SAN FELIU DE GUIXOLS.	San Feliu de Guixols...	Villa.	»	2680	1220	129222	29590		9270	
	Tossa...	Villa.	»	2190	164	76000	12720			
FANALS.	Fanals...	Lugar.	»	488	100	»	»		488	Pertenece á Cast.º Aro.
	Calonge...	Villa.	»	3280	800	53650	32229	3280		
PALAMÓS.	Palamós...	Villa.	»	3050	163	40059	10270		4345	Comprende S. Antonio y S. Daniel.
	San Juan de Palamós...	Lugar.	»	1015	245	68000	11004			
PALAFRUGELL.	Palafrugell...	Villa.	»	5780	1116	123000	27028		15031	Incluso el lugar de Llefrina.
	Mont-ras...	Lugar.	»	788	167	32250	6790			
	Vall-llocrech...	Lugar.	»	230	23	21500	3500			
	Reccacós...	Lugar.	»	367	59	22750	4500			
	Torrent...	Lugar.	»	892	101	48900	9345			
	Fonteta...	Lugar.	»	1114	618	18000	3700			
	Vallpellich...	Lugar.	»	457	127	27000	5704			
	Castell de Ampúria...	Lugar.	»	249	45	24000	5681			
	La Hortal...	Villa.	»	4300	1060	116628	24077			
	Cruilles...	Villa.	»	1433	245	133000	27670			
PALA.	Palá...	Villa.	»	1044	157	14050	15047		3078	Inc.º el l. de Escalaña.
	Begur...	Villa.	»	3094	600	41675	8706			
FONTCLARA DE PALAU SATOR.	Palau Sator...	Lugar.	»	807	222	67398	14114		1875	Inc.º Fontclara y San Feliu de Bonda. Inc.º el l. de Palaia. Inc.º el l. de Llavina.
	Peratallada...	Villa.	»	1098	224	57555	12000			
FONTANILLAS.	Fontanillas...	Lugar.	»	278	70	44577	9348		3737	Inc.º el l. de Fonolleras Inc.º el l. de S. Iscle. Inc.º el l. de Ultramar!
	Gualta...	Lugar.	»	548	119	36731	8209			
	Vilhestret...	Lugar.	»	618	149	61198	12915			
	Parloba...	Lugar.	»	71	10	38167	8004			
	Serra...	Lugar.	»	418	88	28000	5577			
TORROELLA DE MONTGRÍ.	Folxá...	Lugar.	»	1255	276	93500	14358		7139	Con Sobretany, Estartit y Las Medas.
	Torroella de Montgrí...	Villa.	»	4587	1041	168820	36928			
BELLCAIRE.	Ulla...	Villa.	»	106	185	39043	8184		1210	Con Tort, Marcuá y Canet de Verges.
	Verges...	Villa.	»	1395	358	64000	13415			
	Jafra...	Lugar.	»	161	149	32600	6370			
ALBONS.	Bellcaire...	Lugar.	»	624	150	20550	11780		1128	Con Tort, Marcuá y Canet de Verges.
	La Tallada...	Lugar.	»	968	149	82500	17681			
VILADEMAT.	Albons...	Lugar.	»	728	154	41000	8690		3613	Incluso Falau-Borrell Incluso Ampúria.
	Garrigolas...	Lugar.	»	166	111	36500	5535			
ARMENTERA.	Vilademat...	Lugar.	»	8	133	42700	8861		2436	Con Palau de Montgrí, Saldet, Viveralla y Vilarrótau.
	La Rocca...	Villa.	»	3077	634	61728	12540			
VILAMACOLU.	Armentera...	Villa.	»	1086	247	41144	8624		1878	Inc.º Vilacolum y Santo Tomás del Fluviá.
	San Pedro Pescador...	Villa.	»	1060	310	90148	18594			
	Torroella de Fluviá...	Lugar.	»	523	141	43600	9118			
RIMORS.	Rimors...	Lugar.	»	458	101	27600	5764		7670	Incluso Fortianell.
	Ciurana...	Lugar.	»	258	66	»	»			
	Portús...	Lugar.	»	462	96	32662	11017			
	Castellon de Ampúria...	Villa.	»	3378	916	106000	47315			
ALPAR.	Rosa...	Villa.	»	3114	622	82255	19492		1182	Incluso Paló.
	Alfar...	Lugar.	»	466	413	41000	8594			
FIGUERAS.	Vilacolum...	Lugar.	»	454	35	37000	7750		11894	45702
	Vilatenim...	Lugar.	»	232	75	37000	7861			
Total de habitantes de la comarca afluientes al ferro-carril.									110524	

EN RESUMEN afluían á las estaciones: 64 distritos municipales, de los cuales 25 son cruzados por el ferro-carril; 20 son limitrofes; y los 19 restantes distan de 6 á 16 kilómetros de la estacion respectiva. Las 64 municipalidades abrazan 103 pueblos clasificados así: 1 ciudad, 21 villas, 71 lugares y 7 aldeas.

Figura 24. Memòria del projecte Ferro-carril del Bajo-Ampurdan. Línea de Caldas de Malavella al Fluviá y Francia. Barcelona: Imprenta de L. Obradors y P. Sulé. 14 de setembre de 1877

Relació de viatgers potencials de la línia fèrria. El conjunt de poblacions al voltant de les tres estacions previstes en el Baix Fluvià sumaven 8.006 individus. L'Escala era el municipi més gran, tenia 3.077 habitants i 634 edificis, i apareix dependent de l'estació de Viladamat.

AMCE, fons Bosch i Aymerich, biblioteca patrimonial, reg. 113 p. 52-53.

Si bé el projecte de Teodoro Merly va resultar frustrat pel seu elevat cost, el 28 d'octubre de 1877 s'inaugurava el primer trajecte en ferrocarril de Girona a Figueres, promogut per la *Compañía de Ferrocarriles de Tarragona a Barcelona i Francia*. Al llarg de l'itinerari creuava el riu Fluvià al seu pas per Sant Miquel, on van ubicar una estació. Un periodista del *Diario de Barcelona*, convidat en el viatge inaugural, en arribar a Sant Miquel de Fluvià en feu la següent descripció:

Pronto se descubrio el frondoso valle del Fluviá. Uno de los puentes más notables de España por su elevación es el que se ha echado sobre este rio. (...) la total altura del puente es de 22 metros (Illa 2009: 59).

No podia ser d'una altra manera, el desnivell del llit del Fluvià es va salvar amb la construcció d'un viaducte elevat, un fet que també evità l'impacte de les crescudes del riu sobre la infraestructura.

Figura 25. Pont sobre el Fluvià, al terme municipal de Sant Miquel de Fluvià. 1880.

Autor: desconegut

La imatge forma part de l'àlbum de la "Companyia de los ferrocarriles de Tarragona a Barcelona y Francia. Línea de Gerona a la Frontera Francesa. Construcción - 1880".

Font: Ajuntament de Girona, CRDI. (Autor desconegut).

3. L'ACCIÓ DE L'AIGUA SOBRE LA PLANA I EL DESVIAMENT DEL FLUVIÀ

El traçat del Fluvià en el seu curs baix ha estat, al llarg de la història, canviant i supeditat a les crescudes que, tot sovint, li ocasionaren canvis estructurals a la llera, amb la formació de meandres i l'esllavissament de terres. La climatologia de la zona, d'hiverns suaus i estius càlids i eixuts, feia que els aiguats es concentrassin majoritàriament a la tardor i a la primavera. Habitualment els rius mediterranis com el Fluvià compten amb un cabal irregular que en períodes de fortes precipitacions creixen sobtadament; en canvi a l'estiu porten poca aigua. El factor de l'estacionalitat juntament amb les característiques orogràfiques del territori, amb poc pendent i cotes baixes, provoquen que, en episodis de precipitacions intenses i prolongades, el cabal augmenti i surti violentament de mare, escampant-se per la plana de manera incontrolada. El secretari de l'Ajuntament de Sant Pere Pescador ho matisà en un informe de mitjan segle XX, en el qual assenyala el comportament que seguien les aigües en cada desbordament, una circumstància extrapolable a qualsevol període històric: *“Tienen ya ambas orillas la característica comun de ser terrenos bajos sobre los que tiene el agua una gran facilidad para extenderse, siendo variable en gran manera la forma del río especialmente en su último tramo”*.⁴⁹ El desbordament que tingué un efecte irreversible sobre el territori, el paisatge i la població del Baix Fluvià es va produir el 1740 amb l'obertura d'un nou braç que provocà el desviament del riu.

El resultat d'alguns processos geològics també ens permet visualitzar les modificacions del traçat fluvial. En serien un bon exemple els penya-segats de les Roques del Tit (Vila-robau, Ventalló), una zona encimbellada a la vora dreta del Fluvià a uns 20-30 metres d'altitud sobre el nivell del mar, formada per

49. AMSPP. Estadístiques i estudis. Informe del secretari de l'Ajuntament de Sant Pere Pescador sobre els desbordaments que afectà el terme municipal el 1969.

Figura 26. Ortofoto de l'últim tram del riu Fluvià, vol americà dels anys 1945-46

Al la fotografia aèria es distingeixen els nuclis de Torroella de Fluvià, Saldet, l'Armentera i Sant Pere Pescador. Al llarg del recorregut del riu, s'aprecien les barres de sediments dipositades entorn dels meandres, després de les inundacions de 1940 i 1941. D'oest a est, el meandre de Torroella de Fluvià-Saldet, la corba de Santa Cristina (l'Armentera) i el meandre de Sant Pere Pescador.

Font. ICGC.

***Figura 27/28/29. Paratge de les Roques del Tit (Vila-robau, Ventalló). 2009.
Autor: Marisa Roig***

En els penya-segats, formats per roques de conglomerat, s'observen diverses cavorques que, probablement, durant l'època altmedieval haurien estat utilitzades com a ermitoris. En el paratge també es conserva un pou de glaç de grans dimensions construït amb còdols procedents del riu.

roques de conglomerat i terrasses argiloses que s'originaren durant el quaternari. L'alineació dels marges, on s'aprecien diverses cavorques, indica que el llit fluvial passava antigament pel mig d'aquests vorals traçant un gran meandre. Amb el temps, les aigües del riu s'anaren retirant i el lloc s'omplí de sediments (Roig, 2009: 93).

Les inundacions no han estat únicament subordinades als fenòmens naturals i meteorològics, sinó també a l'acció de l'home. L'ocupació de les lleres amb rescloses, i les zones inundables amb construccions diverses com ara molins, habitatges, ponts o vies han estat factors determinants per a agreujar-ne l'impacte. Tot i això, en determinades etapes històriques els senyors feudals protegien els espais inundables o aigualleixos amb la finalitat d'explotar-los.

Espais inundables, l'explotació d'aigualleixos i riberals

Els aigualleixos eren territoris erms coberts de vegetació susceptibles de ser inundats, pel fet que es trobaven prop d'un curs d'aigua. Amb les crescudes del Fluvià aquestes terres s'omplien de troncs, branques i altres materials portats i deixats per les aigües. En època medieval i moderna, les restes de fusta que hi quedaven eren molt preuades atesa l'escassetat de boscos que hi havia. L'ús de la fusta s'estenia a gairebé tots els àmbits de la societat, s'utilitzava per al consum domèstic –forns de pa, carbó–, i per la construcció de cases, embarcacions, rescloses i eines. Per això aquests espais eren motiu de plets i controvèrsies entre els comtes d'Empúries, que en tenien els drets, i els senyors inferiors, institucions o particulars que en volien fer ús.

Els comtes emetien bans i crides per privar l'explotació d'aquestes terres sota pena pecuniària o de presó. S'hi prohibia la tala d'arbres, la recollida de les fustes deixades pel riu, la pesca, el conreu i el pasturatge. Les privacions es feien extensives a tots els aigualleixos del comtat, tant els que es trobaven als vorals de rius com als dels recs o estanys. Dins l'àrea d'estudi, els més importants eren els aigualleixos dels boscos de Santa Cristina i el del Comte (l'Armentera), el de Sant Pere Pescador, el de l'estany d'Empúries, el de Pelacalç i el de Torroella de Fluvià.

El 1629⁵⁰ s'inicià una causa judicial entre el procurador de l'infant Enric, comte d'Empúries, contra alguns particulars de Torroella de Fluvià per haver tallat arbres en un bosc prop del riu. Les discòrdies també sorgien quan alguns senyors locals els establien a particulars sense el permís de la casa comtal, com ara Ramon de Xammar,⁵¹ que es va apropiari de 300 vessanes de terra d'aigualleixos de l'Armentera i les va establir a particulars a canvi de 300 lliures de renda. O bé Leandre de Margarit, que el 1617 havia fet el mateix a Pelacalç.

Una centúria més tard, alguns aigualleixos s'havien convertit en terres comunals, és a dir, d'ús col·lectiu. Pertanyien a les universitats de cada terme després que el comte d'Empúries els ho hagués cedit. Les universitats o comunitats parcel·laven les terres i les repartien entre la població. En aquest sentit, el 1754 el procurador general del comte va establir a la universitat de Sant Pere Pescador 500 vessanes de comunals en el territori dels Prats Comuns, una zona d'aigualleixos que havia emergit de l'estany de la Fangassa una vegada retirada l'aigua. Inicialment es destinaren a la pastura però, amb el temps, les noves terres foren parcel·lades, condicionades, subhastades i establertes a particulars per a convertir-les en terres de conreu. Les anomenaren els Salats. Igualment, el 1761 les comunitats de Saldet i l'Armentera van acordar el repartiment de 200 vessanes dels Prats, i el 1855 es revisaren les terres comunals dels Pasquers⁵² i dels Fluvianets, situades al nord-oest de la vila de l'Armentera (Causa, 1962: 173), on, en el mateix any, l'Ajuntament acordà la construcció del cementiri.

Per contra, alguns senyors encara mantingueren i fixaren l'ús privatiu de les terres d'aigualleixos. Cayetana i Josep de Xammar de l'Armentera a través d'un pregó públic⁵³ varen prohibir l'accés a uns riberals amb penalitzacions econò-

50. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, 10318.

51. AMCE, ADM, comtat d'Empúries, 8.055. *Relatio de cosas particulars tocants al patrimoni de sa [Excel·lentíssima]*. Aquest afer originà un plet interposat pel comte a la Reial Audiència de Catalunya, on Ramon Torrellas, oncle de Ramon de Xammar, exercia el càrrec de segrestador. Aquest hauria consentit al seu nebot l'apropiació dels aigualleixos.

52. El pasquer era el dret que es pagava per pasturar els ramats en deveses i prats dels senyors.

53. AHG, AE 75, Llibre de la Cúria de l'Armentera, Saldet i Riumors (1753-1761), f. 126r, 1761, juliol, 3.

miques pels qui gosessin inflingir la crida: “que ningú s’atriveixi ni a peu ni a cavall a abeurar al riu Fluvia, entrar als boscos i a la plantada del riu ni als camps d’en Xammar que afronten amb el riu, sota pena de 50 sous per persona i per cavalcadura i 3 per ramat”.

**Figura 30. Pescadors preparant les barques al riu Fluvià, Sant Pere Pescador. 1963.
Autor: J.P. Yannick Bouvier**

El comte d'Empúries era el “senyor de les aygues y dels ayguallexos y rellexos” i tot sovint el governador del comtat feia crides per prohibir la pesca en el riu. En el segle XVII, els comtes s'enfrontaren a diversos senyors locals per aquesta qüestió, amb l'abat de Sant Miquel de Fluvià el 1662 o amb els Xammar de l'Armentera el 1667. A partir del segle XVIII, el dret de la pesca al Fluvià el cediren a les universitats, per això el 1775 la comunitat d'Empúries i port de l'Escala arrendava anualment el dret de “pescar al Riu Vell, dit Fluvià antich i balquejar” –extreure'n la balca– (Boix, 2015: 60).

Font. AMCE, fons Miquel Arpa, reg. 9301.

3.1. Les inundacions i les riudes fins a mitjans del set-cents

Prenem com a punt de partida un inventari elaborat per l'Agència Catalana de l'Aigua (2011) en el qual es fa balanç de les inundacions històriques de Catalunya, des del 1421 fins al 2011. L'estudi relaciona 213 episodis i les seves afectacions sobre el territori, dels quals només un 4,2% va colpir les poblacions del baix Fluvià; en concret foren nou episodis que tingueren lloc en dates no massa reculades, els anys 1870, 1963, 1969, 1970, 1982, 1988, 1994, 2004 i 2006. Encara que la font no n'enregistra cap d'anterior al segle XIX, sí que n'apareixen en altres conques fluvials pròximes, com la de la Muga o del Ter.

L'episodi que encapçala el recull d'inundacions és de l'octubre de 1421. Si bé no esmenta la incidència que va tenir sobre la plana del baix Fluvià, els seus efectes encara són visibles. L'església romànica de Santa Eugènia de Saldet, documentada en el segle XI (Illa, 2009: 97), va quedar semicolgada pel llot i, com a conseqüència, l'estructura de l'edifici resta per sota el nivell de l'actual carrer. També afectà greument la població de Torroella de Fluvià on, en el barri de la Força, moltes cases s'hagueren d'aixecar sobre vestigis de les anteriors, soterrades per la capa de fang. L'episodi "derruí e derrocà Vilamacolum e Torruella de Fluvià, tot moriren molta gent, dona gran dany a Ermantera, e a San Pere Pescador, Pelacalç".⁵⁴ De la mateixa manera, en el nucli de Vilamacolum hagueren de reedificar les cases de nou en el paratge de la Quintana, un indret més elevat i resguardat.⁵⁵ Paral·lelament, buscant una protecció religiosa contra les inundacions, la comunitat de l'Armentera feu construir una ermita sota l'advocació de Santa Cristina, que es convertí en la patrona de la població. Estava situada a la confluència del camí de l'Armentera a Sant Pere amb un antic corriol que es dirigia al molí, a uns cinc-cents metres aigües amunt de Sant Pere. La primera referència documental és del 1457,⁵⁶ aleshores ja regida per un ermità.

54. Ajuntament de Torroella de Fluvià. <http://www.torroelladefluvia.cat/coneix/historia-2/cronologia/>

55. ADG, U-121 foli 82v.

56. ADG, Q5, 1457-1501.

Figura 31. Façana de l'església de Santa Eugènia de Saldet amb la portalada d'accés.
Autor: Pere Duran

Amb les inundacions de l'any 1421, l'estructura del temple quedà semicolgada pel llot del Fluvià. Actualment, per accedir al seu interior cal baixar quatre esgraons.

Per bé que a l'inventari de l'Agència Catalana de l'Aigua consta que el 1870 l'ermita de Santa Cristina va ser destruïda per una gran avinguda, el polític i cronista Pasqual Madoz deixà escrit, entre els anys 1846 i 1850, que aquesta es va ensorrar un segle abans: “*En el rio se encuentran los cimientos de una ermita que en 1790 arruinó el rio*”. L'episodi de final del XVIII enrunà la capella, però les seves restes quedaren a la llera de manera que, amb la crescuda de 1870, foren arrossegades pel corrent aigües avall.

L'ermita es trobava emplaçada en un punt on s'havia format un gran meandre, la cartografia actual ens permet reconèixer la traça d'aquella antiga corba en la bassa d'en Constant. De la capella n'ha sobreviscut el topònim, “Santa Cristina”.

Hi ha diverses fonts que ens aporten referències sobre avingudes i desbordaments. En són alguns exemples, els llibres del Consell i del ple

municipal on s'annotaven els acords presos pels òrgans de govern local i, també, els llibres de capbreu. En aquests darrers, s'hi registraven les declaracions dels pagesos al seu senyor directe, els declarants havien de fer constar els béns immobles –terres i cases– que posseïen en domini útil i els censos que havien de pagar. L'anàlisi d'alguns dels seus indicadors com el tipus de conreu, els topònims i les afrontacions de les finques, amb el nom dels titulars de les parcel·les veïnes, ens permeten extreure una informació molt valuosa sobre els canvis en la propietat de la terra, la transformació del territori i, en casos d'inundacions extraordinàries, la destrucció de patrimoni. Si bé la font no ens indica la magnitud o l'impacte dels desbordaments, ens permet reconstruir les oscil·lacions de la llera, encara que, de manera parcial. En una anotació localitzada en un capbreu encarregat per Josep de Caramany, senyor de Sant Pere Pescador, a mitjans del segle XVII, un dels declarants, el metge figuerenc Francesc Brandia, confessava estar en possessió d'un cortó de terra al barri de la Viladevall, on hi havia hagut el mas Llampilles, “*qua per aquam rivi Fluviani fuit devastata*”, l'edifici va ser destruït per una avinguda extraordinària, i la parcel·la convertida en solar de terra.⁵⁷

En un capbreu de la Pia Almoïna del Pa de la seu de Girona, de l'any 1738, Josep Santamaria, de Sant Pere Pescador, declarà diverses possessions a la població, entre les quals una peça de terra, que antigament amidava cinc vessanes, propera a la riba del riu en el paratge denominat “Pas de la barca”.⁵⁸ A conseqüència d'una avinguda, el camp va quedar reduït a dues vessanes. En la declaració de les afrontacions, Santamaria manifestà que, a orient, la seva propietat arribava fins a la meitat de la llera “*flumine mediante*”. Els pagesos amb terres als marges d'un curs havien de declarar-les fins a la meitat del llit, tot preveient les conseqüències de possibles inundacions o moviments de la llera. No disposem de dades de les propietats contigües, però el cert és que després de la inundació, el paratge, tal com el cita el document, prengué el nom de “lo trenc del Fluvia”. La denominació *trenc* apareix sovint en els documents consultats i designa qualsevol esvoranc obert als marges del riu per desviar-ne l'aigua, bé sigui de manera natural o artificial. La reducció de l'extensió de la finca li suposà a Santamaria la disminució dels censos pagadors a la Pia Almoïna.

57. ACAE, comtat d'Empúries, *Capibrevium de Caramany de redditibus villa Sancti Petri Piscatoris receptum penes me Narcissum Camps (...)* in *notaria publica de Boffill*. 1681-1688, f. 92r.

58. AHG, Ca 1659, Capbreu de la Pia Almoïna del Pa de la Seu de Girona. Sant Pere Pescador / Caramany (1732-1739) f. 302.

No ho va tenir tan fàcil Salvador Casals Mir, notari de l'Armentera. Estava en possessió d'una peça de terra de sis vessanes al paratge Bosc Comtal de la mateixa població que es trobava sota el domini directe de Cayetana Xammar Pinós, vídua de Ramon Xammar de Copons, a qui pagava un cens anual. El 1754 i arran d'una gran avinguda, el riu es va endur pràcticament tota la finca: “*de tenuta antes seys vessanes y oy a causa del rio Fluvià reducida a tres quartos de vessana*”.⁵⁹ El notari va demanar la reducció del cens i Xammar no s'hi va avenir, així és que hagueren d'utilitzar la mediació del jutge emfitèutic.

Les primeres obres de defensa, les motes

Els marges del Fluvià van ser objecte d'un bon nombre d'intervencions realitzades per evitar el seu desbordament en períodes de crescuda. La principal mesura preventiva va ser la construcció de motes de contenció. Les universitats o comunitats les van aixecar amb la col·laboració dels propietaris riberencs. Les construïen fent talussos de terra paral·lels al llit del riu, podien tenir una amplada de dos metres, i eren consolidades amb vegetació i plantacions d'arbres. A banda d'aixecar-ne en els rius, també se'n feien a les séquies, als canals i en indrets amb predisposició a inundar-se com les parcel·les d'antics estanys o closes. En la documentació del segle XVI, sovintegen informacions relacionades amb oficis vinculats amb la seva construcció i manteniment, com ara els motadors, encarregats de la reparació, o també els palafanguers que s'ocupaven de revisar els cursos fluvials, netejar-los d'arbres o vegetació i construir noves canalitzacions.

L'existència de motes es coneix des de *temps immemorial*, tal com testimonien els documents. El maig de l'any 1600,⁶⁰ el bisbe de Girona ja concedí a la comunitat de Sant Pere llicència per treballar en diumenge amb la finalitat de refer els terraplens.

Al llarg del marge esquerre del Fluvià s'alçaven dues motes consecutives. La primera, pertanyia a la universitat de Torroella de Fluvià i s'estenia des del veïnat de Palol fins al punt on la via Francesa creuava el Fluvià, al límit dels termes

59. AHG, AE 75, Llibre de la Cúria de l'Armentera, Saldet i Riumors (1753-1761), f. 3 i 4.

60. ADG, Lletres, reg. 2746, 1600, maig, 5.

municipals de Torroella i Sant Pere Pescador, paratge conegut com el Salt d'en Barat. El terraplè, a banda d'acomplir una funció defensiva, també s'utilitzà com a via secundària per arribar a Sant Miquel de Fluvià a peu, ja que era una bona drecera i l'alternativa més curta. Per impedir la seva desforestació i evitar la pèrdua de consistència, la universitat de Torroella feia crides per prohibir-hi la tala d'arbres i limitar-hi la pastura del bestiar.

A continuació s'alçava la Mota del Comú, construïda per la universitat de Sant Pere Pescador. Tenia el seu origen en el Salt d'en Barat i finalitzava a tocar el recinte emmurallat de la població. Apareix esmentada en diversos capbreus del segle XVIII. El primer tram protegia les terres agrícoles dels paratges del Senillers, el Bussinyol i la Salanca, al terme de Sant Pere Pescador, i el nucli de Vilamacolum on, en diverses ocasions, les aigües sortides de mare hi havien arribat a través de la via Francesa. El segon tram defensava el nucli de Sant Pere Pescador. Les crescudes extraordinàries afectaven directament aquesta part del terraplè que sovint es deteriorava i provocava l'obertura d'escletxes per on l'aigua vessava i s'escampava, envaint el sector oest de la població.

Al llarg de la riba dreta, dins el terme de Sant Pere Pescador, s'aixecava la Mota de la Vila que protegia les terres del paratge anomenat la Trencada d'en Massoni, de la qual en tenim poques referències. Tot seguit i, des de l'Armentera fins al nucli de Valveralla, s'alçava el terraplè que resguardava el marge dret del Fluvià, fins més enllà de Pelacalç. Es desconeix quan es va construir, però el 1704 ja havia estat reparat, tal com indica una concòrdia,⁶¹ signada el 1736, entre els còsols de les comunitats de Saldet, Pelacalç i Montiró i l'hisendat, Miquel Truà, de Saldet. Les tres universitats i el propietari riberenc van acordar distribuir-se les obres i les despeses de recomposició de la mota després que una crescuda la malmetés. La font ens aporta informació rellevant de l'impacte de la inundació extraordinària de 1735 damunt de la plana, l'aigua va sobreixir el terraplè i el deteriorà de tal manera que va perdre la seva funció principal. Per reforçar-lo, acordaren plantar-hi saules i arbres, privant-ne la tala i la pastura del bestiar. La prohibició es va fer pública a través d'un ban que va emetre el regidor de Saldet, Jeroni Sabater, la crida deia: "*Que persona alguna (...) no se atravessa*

61. Arxiu Particular de Narcís Torrent. *Concordia feta i firmada per les universitats dels llocs de Saldet, Montiro i Pelacals y sos respectius termens y Miquel Truà del lloc de Saldet*. Notaria: l'Armentera. 1736, maig, 6.

En el document podem llegir:
“(...) se troben opresos y vexats del riu Fluvià y dels danys tants grans ha aquell ocasionats en dits respectius termens y terras amb sas crescudes, avingudas ha fet lo ibern passat [1735], rompent las motas que serveixen de defensa de dit riu, malbaratant les terres y fruits y pasto dels bestians”.

Font: Arxiu Narcís Torrent.

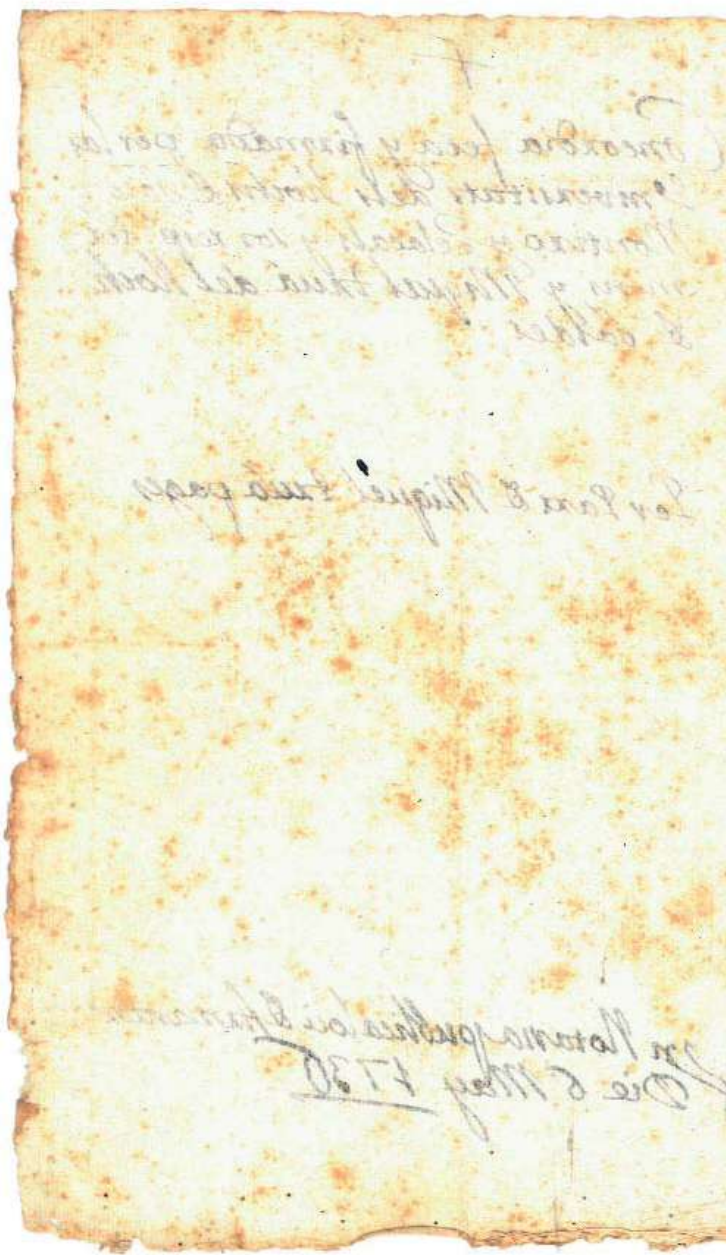

Figura 32. Concòrdia feta i firmada per les universitats dels llocs de Saldet, Montiró i Pelacals y sos respectius termens y Miquel Truà del lloc de Saldet. 1736, maig

7

En Nom de N^{re} Sr^e Deu
 sie Amen.

Com las Universitats
 dels Hochs & Saldet Montino,
 y Pelacals, y sos resp^e termens
 y Miquel tuà pages & de l'alt
 & Saldet, en nom seu pro-
 pri per causa y Ocasio d'altas
 terras, se trobian obpresos y
 vexats del Riu fluvia, y dels
 danys tant grans ha aquell
 ocasionats en dits resp^e termens,
 y terras ab sas crecidas avin-
 gudas ha fet lo Ibern proxim
 passat, rompent las motas, que
 serveixen & defenxa de dit
 Malbaratant las terras, y fruyt
 y pasto dels bestians, En tant
 que al no provehirse de remey
 com es lo Refex y fortifica
 ditas motas, prest se arriba-
 ria a una total pobresa. Y Majorment
 Considerant ditas resp^e Universitats, y
 dit Miquel tuà per lo total Reparo y

SELLO GVARTEO, Y EN
 EL MARAVEDIS, A NOME
 DE VENECIA Y DOS
 Y CINCO

De iure mercatoris.

7

*en trencar llenya, arrabassar ni esbrancar planta ni arbre algun en les motes, ni altre terreno de la universitat del dit lloc de Saldet baix pena de dos lliuras de cera per quisquna vegada”.*⁶²

Les motes de defensa s’havien de reconstruir tantes vegades com avingudes extraordinàries es produïen i és per això que ens han arribat nombroses referències sobre la seva recomposició. Les darreres i més recents correspondrien a les obres de contenció de la mota de Saldet, després de les inundacions de 1932 o, també, el revestiment amb malles farcides de blocs de pedra de la mota de Sant Pere, arran de les fissures causades pels aiguats de 1962 i 1963.

3.2. L’aiguat de 1740 i la modificació del curs fluvial

Més enllà de la informació aportada per cronistes i viatgers i per algunes anotacions soltes o marginals redactades amb posterioritat al 1740, no s’ha conservat documentació coetània que indiqui, encara que de manera aproximada, les repercussions i les conseqüències de l’episodi d’inundacions que es produïren aquell any i els seus efectes sobre la població. Se’n van produir dues, pràcticament consecutives, als mesos de gener i febrer. Ambdues van ser provocades per una intensa llevantada que va desencadenar una tempesta amb un fort onatge (Barbaza, 1966 I: 55). Amb els temporals de llevant, el riu no desguassava amb fluïdesa al mar i les aigües quedaven retingudes en el darrer tram, provocant desbordaments.

El cronista Francisco de Zamora va visitar l’Empordà el gener de 1790, i escrigué:

El curso del rio Fluvià en las inmediaciones de su desembocadura ha variado. Se dirige por la parte de Armentera y al extremo de la antigua Ampurias, por las extraordinarias lluvias y recios levantes de 1740 rompió y se abrió paso hacia Sant Pedro Pescador.

62. AHG, AE 75, Llibre de la Cúria de l’Armentera, Saldet i Riumors (1753-1761), 1744, febrer, 23 f. 161.

Seguint les indicacions de Zamora, arran de la inundació extraordinària, el Fluvià va sortir de mare, obrint un nou braç en direcció nord-est per anar a desguassar al sector més septentrional de la platja de Sant Pere Pescador, en el paratge del Joncar, a uns vuit quilòmetres al nord de l'antiga desembocadura. No s'han localitzat referències d'antics canals fluvials entre Sant Pere i el Joncar, que haguessin facilitat el pas del cabal cap al nou emplaçament. Pressumiblement, les aigües desbordades del Fluvià haurien retrobat el Grau de Castelló i Sant Pere, l'antiga llauna amb sortida a mar on, en el segle XVIII, desguassava el rec Sirvent, marcant el límit entre els termes de Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador. Ens ajuden a corroborar la conjectura, els estudis realitzats per Albert Compte (1964: 31), quan afirmà que els antics graus, com el de Castelló i Sant Pere, eren braços morts d'un riu després d'una desviació de la seva desembocadura, mil·lennis d'anys enrere.

Amb l'alteració del curs, el Fluvià va destruir les botigues i va inundar les terres que s'interposaren en el seu recorregut cap a mar.

Les fonts documentals conservades i l'actual traçat del rec del Molí de Sant Pere Pescador permeten situar el punt on les aigües fluvials es bifurcaren. La informació ens l'aporta una acta notarial de 1741,⁶³ redactada un any després del desbordament. Es tracta de la subhasta d'una peça de terra a Sant Pere Pescador situada, segons l'escriptura, en el paratge anomenat camí de Mar o Trencada d'en Massoni, que havia estat propietat de Jaume Pasqual, rector de la parròquia de Sant Pere. A banda de descriure els límits de la finca amb tot detall, el document ens dona el nom d'un antic propietari –abans de tenir-la el rector– i la data i lloc de la compravenda.

És per això que hem pogut saber que mossèn Pasqual va comprar la terra el 1724⁶⁴ al santperenc Anton Rabert, capità del Regiment de Fusellers. Comparant els dos documents, el de 1724 i el de 1741, separats per disset anys, ens podem fer una idea força aproximada de la transformació que va patir aquest paratge sota la influència de les aigües del Fluvià. Si bé l'extensió de la finca no va variar, amidava tres quartons –mesura que corresponia a una quarta par d'una vessana, és a dir, 546,85 m²– sí que ho van fer les seves afrontacions. El 1724 la feixa estava

63. AHG. Ca 1639. *Manuale*. f 263-264, 16 de juliol de 1741.

64. AHG. Si 46. *Manualis* Data(es): 1724, setembre, 8 - 1729, octubre, 28. Acta: 19 de desembre de 1724.

Figura 33. Vista aèria de la desembocadura del Fluvià a Sant Pere Pescador. 1963.

Autor: J.P. Yannick Bouvier

1- l'Armentera, 2- rec del Molí de l'Armentera, 3- Sant Pere Pescador, 4- Illa d'en Caramany, 5- curs antic del Fluvià, 6- urbanització Bon Relax, 7- camí de les Botigues, 8a- camí de Mig de dos rius, 8b- camí de can Martinet, 9- mas Martinet, 10- riu Fluvià, 11- canal de la Llauna, 12- rec Sirvent.

Observem el traçat rectilini i continu, salvant l'obstacle del riu Fluvià, d'un camí que des del sector nord del nucli de Sant Pere es dirigeix a mar, el primer tram correspon al camí de Mig de dos Rius i el segon al de can Martinet, la qual cosa ens suggereix que es podria tractar d'una antiga via d'accés a la platja traçada amb anterioritat al 1740, possiblement per arribar a les botigues de la mar o bé al port. Al fons, el traçat, en sentit nord-sud, de l'antic curs del Fluvià en el seu recorregut cap a Sant Martí d'Empúries. Al costat, la urbanització Bon Relax, construïda en els terrenys del Cortal Nou adquirits a la família Caramany. El rec del molí de l'Armentera, a la part superior de la imatge, conflueix amb l'antic curs del Fluvià a l'alçada del molí de l'Armentera.

Font. AMCE, Miquel Arpa, reg. 9300.

pràcticament envoltada pel Fluvià, segons redacta el notari, menys per l'est que delimitava amb la Mota de la Vila i pel sud que ho feia, en part, amb una petita propietat de Cirici Vehí de la Pera. Veurem que el 1741, i a causa de l'aiguat, la llera del riu s'havia modificat i per tant les afrontacions de la finca també, fent-la limitar amb “lo arenal per ahont pochys anys ha y passava lo riu Fluvià”. És a dir, allà on el 1724 hi passava el riu, el 1741 hi havia un sorral. Tot i que a orient continuava limitant amb la Mota de la Vila i al sud, part amb el mateix veí de la Pera. Com a variació respecte a l'anterior, a tramuntana, limitava part “ab dit arenal i part amb dita mota”. La peça havia quedat pràcticament envoltada d'aiguallaixos i erms. Segons l'acta de compravenda de 1724, antigament la feixa de terra era més gran i va quedar dividida quan van construir-hi un camí per anar a mar que, segons la figura 36, es correspon amb el primer tram del *camino de Ampurias* –actual carretera de la Platja–. En aquesta via, el 1766, hi van construir un pont. El mestre de cases que el va aixecar reconeixia haver rebut dels propietaris del molí de l'Armentera els diners per bastir-lo, en el document es llegeix: “Pont de pedra y cals per mi fabricat en lo nou rech que desguasa las aguas de dit Moli al riu Fluvià, qual nou rech antes era lo riu vell de Fluvià”. En un dels seus marges van escriure: “*Puente Masoni*”.⁶⁵ Amb la descripció de l'emplaçament i la nota marginal, hem pogut situar la ubicació del nou pont que delimitava amb la propietat de la família Massoni.

*Figura 34. Paratge on el Fluvià trencava en direcció sud per dirigir-se a Empúries. Sant Pere Pescador. 2020.
Autor: Marisa Roig*

65. Època de quantitat 147 lliures 10 sous barcelonesos feta i firmada per Ignasi Casanovas, mestre de cases de la vila de Sant Pere Pescador á favor dels dueños del Molí de l'Armentera. 13 de gener de 1766. Col·lecció família Tarrés Roig.

En el paisatge actual encara són visibles les restes d'antigues motes de defensa, construïdes als marges del vell curs. En els terrenys del mas Massoni es localitzen àrees on el sòl està compost bàsicament de sorres, fruit dels moviments de llera i de la dinàmica fluvial. Els pagesos les anomenen *cremadors*, el seu elevat grau de permeabilitat i porositat impedeix que la terra pugui retenir l'aigua de reg i, en conseqüència, els conreus no es poden desenvolupar. Durant les estacions més càlides, la insolació i les altes temperatures fan que els sembrats morin cremats. Amb referència als noms de lloc, destaca la preservació d'un topònim prou significatiu: Mig de dos rius. El nom designa un paratge situat al marge esquerre del riu, a uns 300 metres aigües avall del nucli de Sant Pere Pescador, "*antiguamente el cauce se havia bifurcado dejando un terreno entre dos cauces que no hay recuerdo de cuando desaparecieron y siguió el rio Fluvià el curso actual*",⁶⁶ escrigué el secretari de l'Ajuntament de Sant Pere en un informe elaborat amb motiu dels desastres ocasionats per les inundacions de 1963. Antigament, el corriol de Mig de dos rius finia al riu i era utilitzat pels pescadors del bolitx,⁶⁷ un art de pesca que es practicava a les vores del Fluvià, des d'on s'estiraven les xarxes i s'arrossegava el peix (Boix, 2018: 49).

*Figura 35. Actualment, l'antic curs s'anomena rec del Moli i recorre al costat de l'embarcador d'un càmping. Sant Pere Pescador. 2020.
Autor: Marisa Roig*

66. AMSPP, Estadístiques i estudis, 1963.

67. Entrevista efectuada per Marisa Roig a Josep Clotas de Sant Pere Pescador el 4 de gener de 1996.

**Figura 36. Plànol topogràfic de l'àrea de l'Armentera i Sant Pere.
Canalització del riu Fluvià. 1950-1955**

Abans de 1740, el Fluvià, al seu pas per Sant Pere Pescador, traçava un meandre molt pronunciat –en el plànol apareix esmentat com Rincon Pantanoso– i recorria en paral·lel a la línia de la costa fins a desembocar a Empúries (Sant Martí d'Empúries, l'Escala), seguint el recorregut del Rech del Moli. Segons les fonts consultades, el paratge on el riu efectuava un canvi de direcció s'anomenava la Trencada d'en Massoni. En aquest indret i tal com indica el mapa, s'emplaça el mas de can Massoni. L'explotació va ser construïda entorn del 1930 per Paulino Vilà Masó, qui heretà una part del patrimoni Massoni.

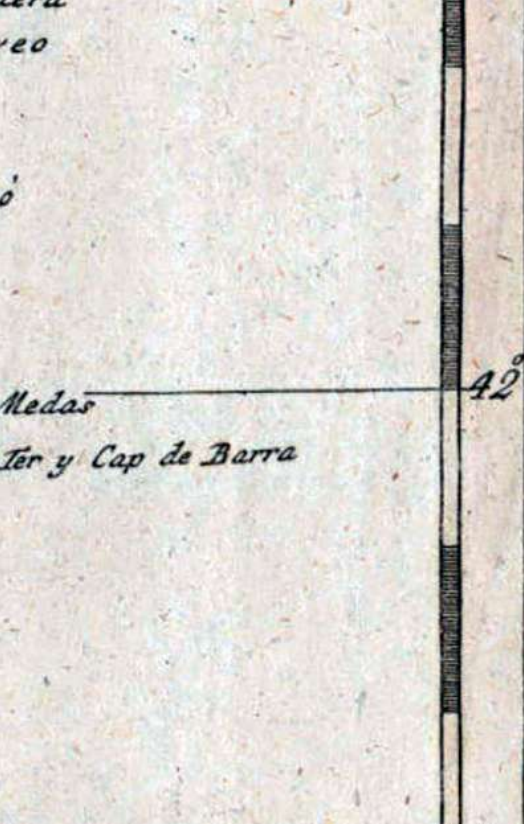
Font: AHG, Demarcació Girona de l'Agència Catalana de l'Aigua, 24/124.

Figura 37. La principauté de Catalogne selon la grande charte du Mons.
 Autor: Güssefeld, F.L. Publicat dins: Atlas maior. Nuremberg: Homann Erben, 1798
 (1a ed. 1759-1784)

3.3. El Riu Vell i el conreu de l'arròs

El 1753, tretze anys després de la inundació extraordinària i de l'obertura del nou braç fluvial, el molí de l'Armentera no molia i el casal estava pràcticament derruït. Així i tot, Luís Fernández de Córdoba, duc de Medinaceli i comte d'Empúries, va establir a perpetuïtat el conjunt moliner i l'aprofitament de l'aigua a una societat mercantil barcelonina constituïda pel confiter, Joan Pujol Estrada; el corredor de canvi o d'orella, Josep Gualba, i el comerciant, Francesc Babi. Els nous propietaris es dedicaven a invertir en els sectors industrial i agrari, i apareixen com a promotors en diversos projectes de drenatge de llacunes i terres humides per destinar-les a l'agricultura. El 1769 Joan Pujol va ser l'impulsor dels treballs de dessecació de l'estany de Siurana, i Josep

L'autor dibuixa els dos braços del Fluvià, el nou amb perfil tènue i el vell amb traçat gruixut, la qual cosa indica que els curs antic continuà actiu durant alguns anys. S'observa la connexió de l'antiga desembocadura del Fluvià amb els canals i recs dels molins provinents del riu Ter. Entre els topònims hi apareix la Escala al costat d'Ampurias i de R. Fluvià. Per altra banda, la font no situa el nucli de Sant Pere Pescador.

Font: ICGC. RM 215376.

Gualba i Francesc Babi del de Vilacolum (Matas, 1986: 60). Babi, el 1755, també figura com arrendatari dels molins de Verges i de Belcaire.⁶⁸

El notari encarregat de formalitzar el contracte d'establiment descriu el precari estat de conservació de la infraestructura molinera i dels perjudicis que havia comportat el canvi de curs del Fluvià:

el citado molino que se havia deteriorado en parte a causa de haber mudado el rio Fluvià su antigua corriente y albeo que por lo pasado y cuando se reedifico le tenia a la cola de su curso al mar y pasaba enfrente y debajo de la balsa, edificio

68. AHG, AE 75 Llibre de la Cúria de l'Armentera, Saldet i Riumors (1753-1761), f 12 r. 5 de juliol 1755.

*y rodetes de dicho molino, lo que no ahora por razon de la referida mudança de albeo, causando las arenas de la acequia y balsa al caer las aguas de las muelas el quedarse detenidas por faltarle aquella antigua corriente de dicho albeo del rio que se las llevaba.*⁶⁹

La societat va pagar un preu d'entrada de 22.000 lliures i va haver de condicionar novament tot el conjunt. Entre els pactes signats hi constaven els drets i usos de l'aigua del rec del Molí en tot el seu recorregut, des de les Roques del Tit fins a la bassa. Pocs mesos després de la signatura d'establiment, el batlle de l'Armentera, Jaume Colomer, i a instància de Francesc Babi, va fer una crida obligant a tots els pagesos de les terres limítrofs del rec que es retiressin "vuit peus de la vora de la séquia",⁷⁰ i que es fessin càrrec de conservar el canal net de vegetació i de sediments per tal que l'aigua hi circulés amb fluïdesa. El manteniment i el control del cabal del rec l'exercia un procurador nomenat per la societat, Jeroni Coll, de l'Armentera.

De bon principi, els copropietaris van signar contractes de cessió d'ús de l'aigua del rec amb pagesos i hortolans de Saldet i de l'Armentera, permetent-los irrigar els sembrats i els horts contigus a la séquia, a canvi d'una quota per vessana. Al llarg de la segona meitat del segle XVIII, també signaren diversos acords amb Salvador de Caramany Ros i de Fontdeviela,⁷¹ considerat un dels grans artífex del conreu de l'arròs a la zona del Fluvià. Tant Salvador de Caramany com el seu hereu i germà, Josep Francesc, impulsaren i difongueren aquest cultiu a les terres del mas de la Devesa i del Cortal Gran de Sant Pere Pescador. La família comptava amb un extens patrimoni agrari que s'estenia en paral·lel al recorregut del Fluvià vell.

69. AMCE, família Tarrés Roig. Arxiu de complement. Establiment del molí. 1753.

70. AHG, AE 75, Llibre de la Cúria de l'Armentera, Saldet i Riumors (1753-1761), 1753, novembre, 20, f. 5.

71. Els Caramany van ser un dels grans propietaris empordanesos. Salvador de Caramany formava part de la noblesa catalana. No obstant això, a les primeres dècades del set-cents van haver d'alienar una part important del seu patrimoni per tal de sanejar les finances familiars causades per diversos plets entre alguns dels seus membres. És per això que el 1731 van vendre a l'Almoina del Pa de la seu de Girona el domini directe que tenien a Sant Pere Pescador i el 1742 la senyoria de Ventalló i Pelacalç. (Gifre, 1996: 32-33).

Si bé Salvador de Caramany ja conreava arròs al segon terç del segle XVIII, el primer contracte d'aprofitament d'aigua localitzat és de 1780⁷² i el va signar per un període de quatre anys (1781-1784). Va fer construir un sistema de canalitzacions per inundar els camps i per drenar-los amb posterioritat. L'aigua era derivada de la bassa del molí i conduïda a les diverses partions arrosseres de la seva explotació.

Figura 38. Vista aèria de l'antiga desembocadura del Fluvià. Al nord, els terrenys del mas de la Devesa de Caramany. 1974-75

El Riu Vell marca el límit dels termes de Sant Pere Pescador i Sant Martí d'Empúries (l'Escala). Al nord de la desembocadura, s'estenien les explotacions arrosseres del mas de la Devesa i del Cortal Gran, propietat dels Caramany. Al marge dret del Riu, des de la dècada dels seixanta del segle XX, es desenvolupa la urbanització polígon II de Sant Martí d'Empúries. A prop de l'antic grau, sobre uns vells arrossars, l'any 1969, els germans Assumpció i Joan Malé Ros varen fer construir l'hotel Riomar.

Font. AMCE, fons Miquel Arpa, reg. 9384. Editor: Paisajes españoles.

72. Arxiu Patrimonial Caramany. Concessió atorgada a Salvador de Caramany per a l'ús de les aigües del molí de l'Armentera. 1780, setembre, 20.

Per la conducció del cabal, els copropietaris li cediren uns terrenys des de “la bassa de dit moli fins a la part de orient del rec del mateix moli o albeo antich del riu Fluvià”. Pel dret de l’aigua, pagava mig novè de la collita. Mentre durà el pacte d’establiment, Caramany va ampliar la superfície cultivada, “va reduir a cultura” antigues maresmes, prèviament dessecades, del mas de la Devesa i les destinà al conreu de l’arròs. L’actuació li va comportar la recriminació de la Cúria Eclesiàstica que li reclamà el pagament de la meitat del delme de l’anyada.⁷³

El 1791⁷⁴ el seu hereu, Josep Francesc, acordà amb els amos del molí una nova concessió de l’aigua per cinc anys més (1792-1796). El contracte va respectar les mateixes condicions signades amb el seu predecessor. Els termes pactats pels propietaris del molí, Josepa Roset i Francesc Gualba, amb el procurador de Caramany, Ignasi Grau, van consistir en la sembra d’arròs al llarg de dues anyades a les mateixes terres, excepte dues peces de 16 vessanes cadascuna, limítrofs amb l’antiga llera del Fluvià –la Coromina i l’Altura de la Ronda– uns terrenys amb cotes lleugerament més altes, un fet que hauria perjudicat el conjunt del conreu. La documentació suggereix que es tractaria d’antigues motes de contenció per tal de protegir el patrimoni de la família.

Amb l’expansió del conreu de l’arròs, la infraestructura molinera de l’Armentera s’adaptà a la nova conjuntura econòmica i els propietaris l’adequaren com a molí arrosser, instal·lant-hi una mola per llevar la pellofa i poder-lo blanquejar. El cronista Francisco de Zamora ho explicà el 1790 en el seu diari, “*el molino de Armentera para trigo y limpia de arroz [...] nos digeron que los valencianos traen mucho arroz para blanquearlo aquí y venderlo después por arroz de esta tierra*”. (Zamora, 1973: 360).

Si bé els treballs de preparació de la terra eren costosos i calia molta mà d’obra, els beneficis que s’obtenien de l’arròs eren molt elevats. El que es produïa a l’Empordà tenia una qualitat superior al del país Valencià, i el seu rendiment

73. AHG, AE 76, 1784, octubre, 25, f 108. La citació es va fer extensiva als seus trenta-un arrendataris i masovers, set dels quals eren d’Empúries, vint-i-un de l’Escala, dos de l’Armentera i un de Sant Pere Pescador.

74. AMCE, família Tarrés Roig. Concessió per a l’ús de l’aigua de desguàs del molí de l’Armentera a Josep Francesc de Caramany per tal que pugui plantar arròs a les terres dels cortsals Gran i Devesa de Sant Pere Pescador. 1791, desembre, 27.

doblava el del blat (Gifre, 2013: 189). És per això que Zamora sosté que els valencians el feien blanquejar aquí i el venien com si fos empordanès.

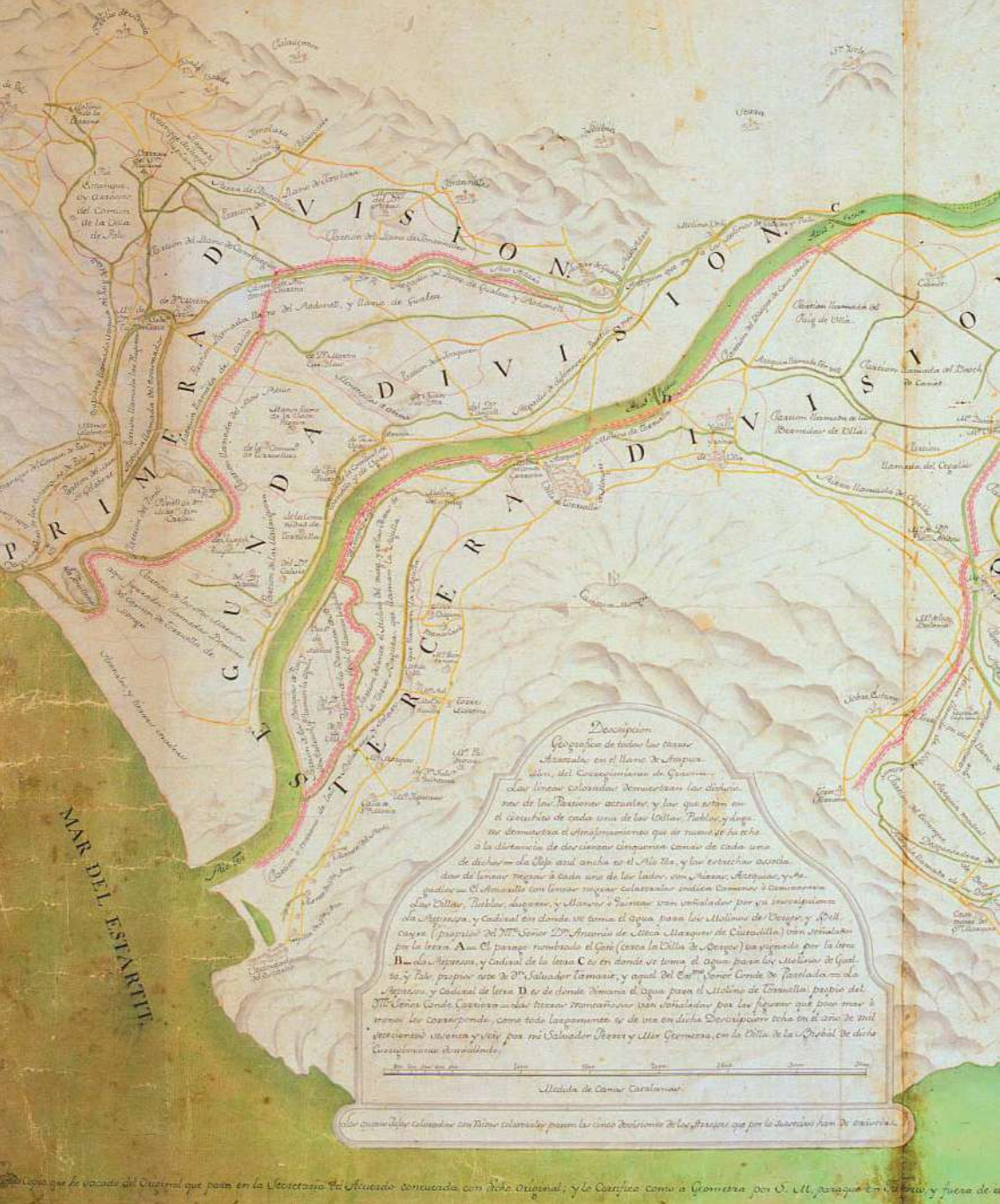
El conreu de l'arròs va tenir molts detractors, generà conflictivitat social per les males condicions de treball que havien de patir els jornalers i va ser considerat un cultiu insalubre, causant de malalties com el paludisme o les febres intermitents. Les emanacions que es desprenien de les aigües estancades dels arrossars provocaren diversos brots epidèmics amb uns índexs de mortalitat molt elevats. L'epidèmia de 1836 causà la mort d'un 10,5% de la població en el terme de l'Escala (Torrent, 2017: 93). Poc temps després, el seu conreu fou prohibit i quedà suspès per la Reial Ordre de juliol de 1838. L'ordre es va aprovar arran dels informes emesos per diferents organismes com l'Acadèmia de Medicina, la Junta Superior Governativa, la Junta de Sanitat de la Societat d'Amics del País i de la Diputació de Girona, que consideraren el conreu nociu per a la salut pública. Amb la seva desaparició de l'Empordà, les parts més baixes de la plana es van convertir en pantanoses i alguns dels recs quedaren abandonats i omplerts de vegetació.

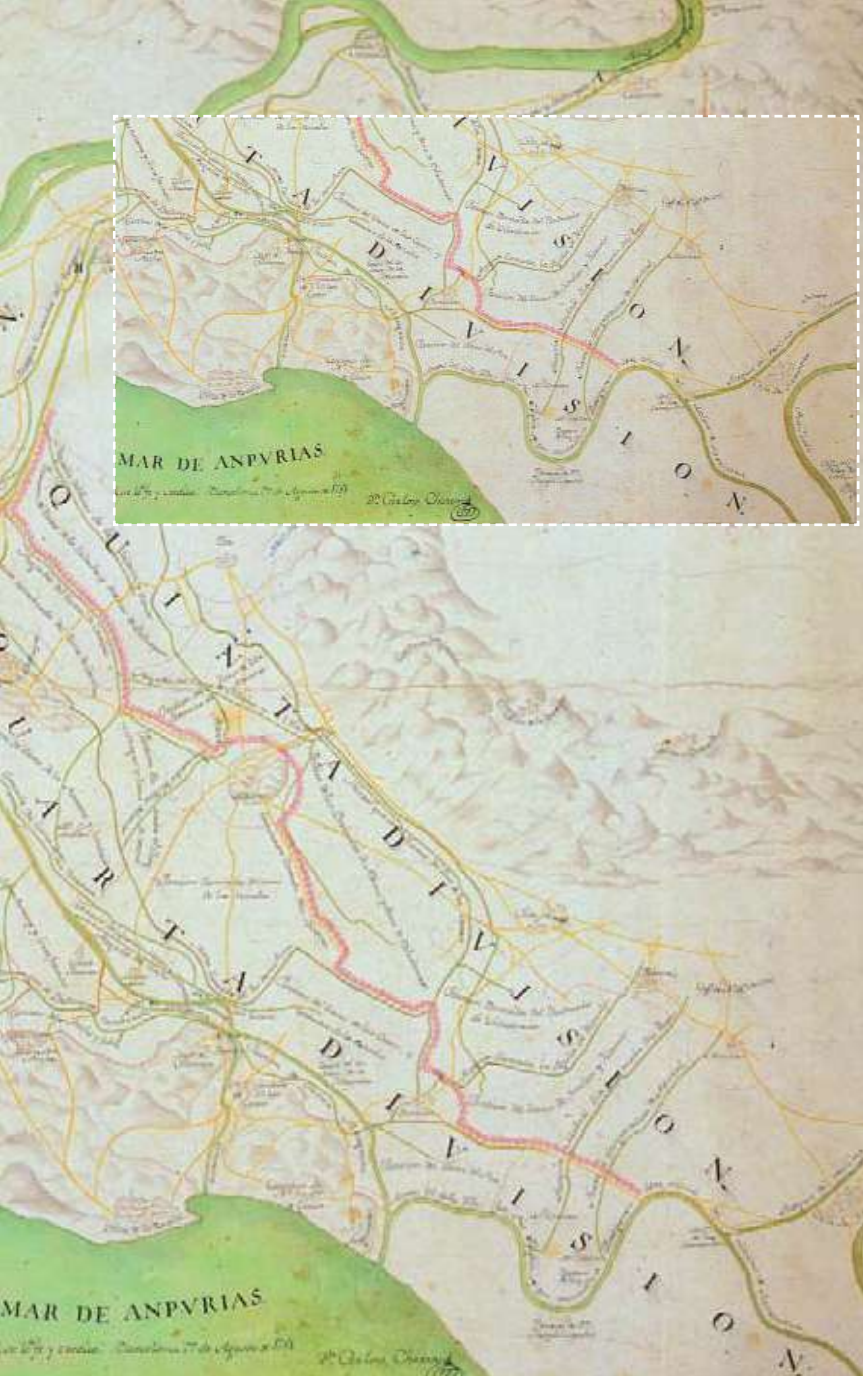
Veurem en quina situació va quedar l'antic curs del Fluvià. El 1753 els propietaris del molí havien fet construir una petita canalització de desguàs, des de la bassa fins a l'antiga llera, amb la finalitat d'abocar-hi l'aigua després d'utilitzar-la per fer moure les moles.

Els Caramany aprofitaren la proximitat del curs vell per a desguassar-hi les aigües sobreres del conreu de l'arròs. Segons un document, conservat a l'arxiu patrimonial de la família, el comtes d'Empúries els haurien establert el tram fluvial des de les seves possessions fins a la desembocadura a Empúries:⁷⁵ *“Hace más de dos cientos años que el rio Fluvià cambio el cauce [...] y el cauce viejo se dice que el Exc[elentísimo] señor conde de Ampurias, duque de Medinaceli lo cedio a los señores de Caramany con escritura de establecimiento”*.

La informació que aporten dos documents cartogràfics de la segona meitat del segle XVIII corroboren que l'antic curs s'havia convertit en un canal d'escorrentia. Tant el mapa elaborat el 1766 i editat el 1781, (figura 39) com el de 1787 (figura 8) es refereixen al Fluvià com a *“desguazadero del molino de Armentera”*.

75. Arxiu Patrimonial Caramany, 172.17.3.6. Nota referent al canvi de cabal del riu Fluvià a Sant Pere Pescador i a l'ús d'aquest.

Mapa elaborat el 1766 i editat el 1781. Es representa el curs del riu Ter i la xarxa de recs que abastien els arrossars de l'àrea compresa entre Colomers, Pals i l'Armentera. La font indica els camins, els turons, els pobles, els cursos d'aigua i les cinc divisions que les ordenances de 1766 estableixen per al cultiu d'aquesta planta. Hi figura també una part del traçat del riu Fluvià amb una nota que diu: "Antes del año 1740 fue rio Flubia y por mudanzura, desguazadero del molino de Armentera".

Font. ACA, Col·leccions, Mapes i Plànols, 232.

Figura 39. Descripción geográfica de todas las tierras Arrozales en el llano de Ampurdán, del Corregimiento de Gerona (...) echa en el año mil setecientos sesenta y seis por mí, Salvador Ferrer y Mir, Geómetra en la Villa de la Bisbal. Esta copia, (...) concuerda con dicho Original, y lo Certifico, como a Geómetra (...) Carlos Cherta. 1781. [1766]

Tot i convertir-se en un canal de desguàs, el tram fluvial entre la instal·lació molinera i el grau d'Empúries es mantingué cabalós i presumiblement navegable fins a final del segle XVIII. El 1790, el cronista Francisco de Zamora descrigué l'arribada d'arròs valencià a les instal·lacions, en el mateix sentit es pronuncià el veterinari armenterenc Jaume Causa (1963: 118), el pare del qual havia estat apoderat de la propietària del molí, Rosa Gualba, un fet que li havia permès tenir accés a l'arxiu. Causa, però, apuntà que la navegació pel Fluvià s'hauria prolongat fins al primer terç del segle XIX, coincidint amb la prohibició del conreu de l'arròs.

Al llarg del segle XIX el cabal del Riu Vell anà disminuint progressivament fins que quedà envaït per la vegetació i abandonat, en especial el tram que del molí es dirigia a Sant Pere.

Figura 40. Molí de l'Arbre Sec o de Valveralla (Ventalló). 2001. Autor: Pere Duran

Amb la prohibició de conrear arròs, el 1838, els propietaris del molí de l'Armentera van fer construir una instal·lació molinera de nova planta al terme de Valveralla (Ventalló). La van edificar el 1852 sobre el curs del mateix rec que abastia al de l'Armentera, a uns tres quilòmetres aigües amunt.

3.4. L'amenança del Fluvià (segles XIX-XX)

Al llarg dels segles XIX i XX, la població del baix Fluvià s'adaptà al risc d'inundacions gràcies a la introducció de nous sistemes tècnics i estructurals que ajudaren a disminuir-ne l'impacte. Si bé durant l'època medieval i fins al segle XVIII, les accions consistien a construir motes de terra per aturar la força de l'aigua o bé mantenir els boscos de ribera, en segles posteriors, s'utilitzaren altres mètodes de contenció i de redreçament com la instal·lació d'elements al llit del riu –dics amb pilones, espigons o feixines– o, a final del segle XX, l'execució de projectes d'endegament. La finalitat d'aquestes accions era evitar les oscil·lacions del curs i prevenir la formació de meandres o la seva anul·lació, en cas que ja s'haguessin format. Però el risc i la vulnerabilitat de la societat davant d'inundacions catastròfiques com les de 1843, 1932 o bé 1940 van despertar el temor que les aigües fluvials descontrolades prenguessin novament l'antiga llera i tornessin a desaiguar a Sant Martí d'Empúries. L'Ajuntament de l'Armentera així ho manifestà el 1849: *“Volver a pasar a oriente de esta villa y desguazar en Ampurias, cosa que està amenazando el mismo Fluvià de algun tiempo y que contienen por ahora las plantaciones y que causaria perjuicios en los terminos de esta villa, San Pedro Pescador y la Escala”*.⁷⁶

Mesures pal·liatives de protecció, dics i pilones

Durant els segles XIX i primer terç del segle XX, els ajuntaments i molts hisendats rurals endegaren i costejaren actuacions per a protegir les terres i els conreus de les ribes del riu. Algunes han estat documentades i il·lustrades amb plànols que permeten aclarir l'abast dels desbordaments i els recursos que s'hi abocaven. Arran de la crescuda del setembre de 1850, la resclosa de Vila-robau, encarregada de la derivació d'aigua a través d'un rec fins al molí del mateix nom, es trencà i el riu es desbordà, envaint i ocupant els horts del mas Palol, situats a la riba contrària, propietat de l'advocat i hisendat figurenc, Antoni

76. AMLA, òrgans de govern. Llibre del Ple municipal. 1849 desembre, 15, foli. 12.

Tomàs Fages Sans.⁷⁷ Havent presentat diverses denúncies contra els propietaris del molí, Fages s'assessorà per un reconegut arquitecte figuerenc, Josep Roca i Bros.⁷⁸ La documentació que s'ha preservat sobre aquest incident està

Figura 41. Molí de Vila-robau (Ventalló). Autor: Marisa Roig

El molí fariner de Vila-robau el va construir l'apotecari Joan Cortey de l'Armentera el 1787 amb l'autorització del comte d'Empúries. Estava situat a la riba dreta del Fluvià, aigües amunt de les Roques del Tit. Cortey feu construir una resclosa per a desviar l'aigua cap a un canal que, amb un recorregut d'un quilòmetre, finia a la bassa del molí i, d'allà, tornava al Fluvià a través d'una petita séquia. Al final del segle XIX, un membre de la família Fages va comprar el molí. Estigué en possessió d'aquesta nissaga fins al 1932, quan Javier Fages de Climent el va vendre.

77. Antoni Tomàs Fages havia ocupat nombrosos càrrecs polítics i militars. El 1820 va ser nomenat alcalde de Figueres. *Llibre de la Genealogia de la Casa Fages de Figueras*, 1909, p. 33-39. ACAE, família Fages, T2-1.

78. Roca i Bros va ser el primer arquitecte municipal de Figueres (1842-1865), també desenvolupà el càrrec de Mestre Major de Fortificacions al castell de Sant Ferran. (Martínez, 2013:168). El 1852 li fou encarregat el projecte de construcció de la casa Fages de Figueres.

Figura 42. Plano del río Fluvià en el término de Vilarobau segun el curso que tomó después del rompimiento de la presa del molino que tuvo lugar en septiembre de 1850.

Autor: Andres Bühlmann

- 1- Presa de Vilarobau, 2- Rocas del Tit, 3- Cauce molino, 4- Molino de Vilarobau,
- 5- Recodo del río entrando en tierras del manso Palol, 6- Casa del manso Palol,
- 7- Bosque de Palol, 8- Huerto de Palol.

Font. ACAE, fons Família Fages, 314.

acompanyada d'un mapa⁷⁹ acolorit (figura 42) en el qual es poden observar els efectes del desbordament. Per resoldre la disputa, els copropietaris del molí i de la resclosa, Domingo Cortey i Llúcia Almar, i l'hisendat, Antoni Tomàs Fages, conveniren a escollir dos pèrits, un per cada part, per emetre un dictamen dels fets. El judici pericial determinà que s'havia d'aixecar novament la resclosa i reconduir el riu a l'antiga llera, per la qual cosa construïren una escullera, formada per una filera d'estaques intercalades amb arbustos i, al damunt, hi col·locaren pedres i branques sustentades per fustes. El pèrit de Fages i responsable del projecte fou Josep Roca. Una altra intervenció similar, la portà a terme l'hisendat Josep Català, propietari del mas Llausàs, de Saldet. Per contenir la força erosiva de l'aigua, el 1868 la *Dirección de fomento* l'obligà, a través de les indicacions del cap dels enginyers de camins de la província, a col·locar dics amb pilones i feixines –troncs i branquillons lligats– per consolidar els marges i evitar la formació d'un meandre dins la seva propietat.

Si bé la finalitat de les rescloses, com la del molí de Vila-robau, en condicions normals era contenir i derivar les aigües per fer accionar molins o permetre els regadius, en situacions de pluges torrencials i crescudes esdevenien un obstacle a causa de la seva alçada. La força de l'aigua sobreeixia i s'escampava. En cada avinguda i a mesura que la llera ascendia, els propietaris dels molins les reconstruïen, aixecant-les cada vegada més. El diputat a corts pel districte d'Olot, Joaquim de Romà,⁸⁰ havia denunciat en nombroses ocasions els perjudicis que això comportava a les planes agrícoles del baix Ter, el Daró i el Fluvià. En els aiguats de 1840 i 1843 les rescloses van provocar el trencament de les motes i la inundació de nuclis urbans i terres de conreu. Si bé el criteri adoptat pel diputat es decantà a favor d'eliminar les rescloses, ja que era ràpid i poc costós, la solució plantejada per diversos experts i polítics fou la de rectificar les lleres dels esmentats rius, i així evitar l'oposició dels amos de les rescloses, que també ho eren dels molins, com el comte de Peralada, el marquès de Sentmenat i el baró de Segur.

79. ACAE, família Fages, 314. Molí de Vila-robau. Còpies d'escriptures, els originals de les quals són a l'arxiu de casa. 1787/1932.

80. Joaquim de Romà provenia d'una antiga nissaga empordanesa de polítics, juriconsults i agrònoms. Havia estat el propietari de l'edifici de l'Alfolí de la Sal de l'Escala. ACAE, família Fages, 800.

A continuacion insertamos la sentida y enérgica comunicacion que el dignísimo Diputado á Cortes por el distrito de Olot D. Joaquín de Romá, de cuyo ardiente celo y patriotismo conservará eterna memoria este país, acaba de dirigir al Gobierno de S. M. acerca de la importante cuestion de los rios Ter, Daró y Fluvià, cuyos estragos son harto conocidos de los habitantes de estas comarcas. Creemos que aprovechándose esta oportunidad, la Junta creada para ocurrir á tan graves males y demas personas influyentes, deben sin levantar mano apoyar por todos los medios posibles las gestiones del Sr. de Romá; y así si acaso se resuelva una cuestion largos años pendiente con grave riesgo de quienes tienen amenazadas sus vidas y haciendas en el actual estado del negocio.

EXCELENTISIMO SEÑOR.

Los clamores de pueblos infortunados, que amenazados en sus vidas y haciendas hieren vivamente mi alma, me ponen en el caso de llamar muy seriamente la superior atencion de V. E., y de apelar á sus nobles y generosos sentimientos, hácia un negocio digno de la preferente solicitud de un Gobierno previsor y atento á los intereses públicos. Mejor que la presente comunicacion hubiese deseado estender una razonada memoria de los hechos y precedentes que pueden consultarse con fruto; pero el tiempo apremia, la estacion avanza, y cumple prevenir las desgracias sin cuento, la catástrofe que de un momento á otro puede ocurrir, sin perjuicio de aducirse en su caso la copia de datos que la definitiva resolusion del negocio haga necesaria.

Dos de las mas bellas y feraces comarcas del bajo Ampurdan, en la provincia de Gerona, de la que tengo la inmerecida honra de ser diputado á Cortes, se hallan amenazadas de fuertes y destructoras avenidas de aguas. Desde Canet de Verges, Ullá hasta Torroella de Montgrí por una parte; y de otra desde la llanura de La Tallada, Tort. Belcaire, Albons hasta la antigua Ampurias y La Escala, se teme la reproduccion de uno de esos estragos que el rio Ter ha hecho en algunos y amenaza en otros de aquellos infortunados pueblos, sembrando el horror y la desolacion, la miseria pública y la muerte. Iguales temores existen respecto del rio Daró desde la mitad del camino de La Bisbal á Gualta, país no menos feraz que dichas comarcas, que en la mitad de un siglo ha sufrido siete ú ocho inundaciones espantosas por haberse concebido y ejecutado el increíble proyecto de desviar aquel rio de su cauce de notable extension, encajonándole en una estrecha acequia que dirige las aguas á los molinos y desbordan, como es natural, á la mas insignificante avenida. El presente año segun trazas será fecundo en abundantes lluvias; y el invierno en que entramos puede renovar una de esas terribles escenas que la pluma se resiste á describir.

En el Ministerio del digno cargo de V. E. existen los antecedentes de este negocio, así como el plano del punto de la cuestion que presenté á uno de los dignos antecesores de V. E., Sr. Pastor Diaz: por él podrá V. E. enterarse de la gravedad del asunto y de los tristes precedentes que claman imperiosamente por su pronta terminacion en la que atendiendo los intereses que se crean legítimos, se adopte ante todo una medida que bien merece calificarse de salvacion pública.

El grave peligro que incesantemente amenaza á aquellos pueblos se ofrece á cada instante á la imaginacion de sus moradores con los mas pavorosos recuerdos porque son recientes los estragos que han experimentado. En Diciembre de 1840 sufrieron una inun-

Figura 43. Comunicació del diputat a Corts pel districte d'Olot, Joaquim de Romá, al ministre de Comerç, Instrucció i Obres públiques, sobre els efectes de les inundacions dels rius Ter, Daró i Fluvià. 5 de desembre de 1848. Autor: Andres Bühlmann

Pocs anys més tard, l'Ajuntament de l'Armentera⁸¹ demanava al *Jefe Político* o governador civil l'inici de les obres de “*la deseada y necesaria rectificación del cauce del río*”, un projecte que havia de consistir en un eixamplament de la llera amb la finalitat de minimitzar l'impacte dels desbordaments. De fet, l'alcalde, Paulí Vilar, li comunicà també, que la propietària, Maria Casals, tenia la intenció de talar un bosc de ribera, un fet que podria comportar greus perjudicis al terme. Les cobertes forestals contribuïen a disminuir l'efecte catastròfic de les inundacions, actuaven de barrera natural i les arrels evitaven l'erosió del terreny, protegien les terres de conreu i impedièn que es convertissin en sorrals improductius. Finalment l'ajuntament aturà la desforestació amb la mediació del governador, que hagué d'emetre un ban prohibint als veïns la tala d'arbres.

Ara bé, les plantacions de ribera també tenien l'efecte contrari, és a dir, erosionar les vores oposades i alterar el recorregut fluvial. El març de 1885,⁸² i a conseqüència d'un episodi de pluges intenses, el Fluvià va sortir de mare al seu pas per Torroella i el seu curs es va modificar, creant una gran curvatura –meandre– amb forma de cercle gairebé tancat. El centre del corrent es desplaçà cap a la riba còncava on es trobava el nucli de Sant Pere Pescador, i causà desprendiments de terres, la destrucció de diversos murs d'obra i l'ensorrament d'una casa al carrer de Torroella. Després de la catàstrofe, l'enginyer Rafel Coderch Serra, cap d'Obres públiques de la província, va visitar les dues poblacions afectades i atribuí l'agreujament dels efectes a “*los propietarios ribereños, por exceso de codicia, cubren de plantaciones el espacio de cauce que en aguas ordinarias queda en seco*”, un fet que, segons l'enginyer, feia que la força de l'aigua irrompés contra la riba contrària.

La solució havia de ser el redreçament de la llera. Coderch plantejà tres possibles opcions. La primera fou la rectificació del riu i l'anul·lació del meandre, de manera que el nou recorregut podria quedar a una distància de més de 200 metres de la població i evitar futurs desastres. Però el cost era molt elevat, superior a les cent mil pessetes, un import que l'ajuntament no podria assumir. Per tant hagueren d'optar per una solució intermèdia, perquè la proposta més econòmica va ser desaconsellada pel mateix enginyer. Les obres

81. AMLA, òrgans de govern. Llibre del Ple municipal, 1849, desembre, 15 folis 12-16.

82. AMSPP, òrgans de govern. Llibre del Ple municipal, 1885, setembre, 20.

de defensa proposades i recomanades per Coderch consistiren en la construcció d'un seguit d'espigons a la llera del riu, formats per dues files d'estaques instal·lades en sentit transversal, al llarg de 300 metres davant de la població. L'objectiu del pla era el desviament gradual del corrent d'aigua cap a la vora convexa i l'eliminació del meandre. Tanmateix, l'ajuntament tampoc el pogué pagar íntegrament i hagueren de sol·licitar un ajut al govern de la província.

Es desconeix la resolució final del projecte. Ara bé, tenint en compte els danys ocasionats per aiguats posteriors com el de 1888 o el del novembre de 1897,⁸³ sospitem que aquest pla tampoc es va desenvolupar.

Figura 44. *El riu Fluvià al seu pas per Sant Pere Pescador. 1888-1889.*

Autor: Josep Maria Cañellas

L'acció erosiva de l'aigua afectava l'estabilitat dels marges i provocava grans despreniments de terres, per això el desnivell entre la zona urbana i la llera era considerable.

El 1896, en el camí públic Pas del riu, paral·lel al recorregut del Fluvià, s'havia format un penya-segat de 15 metres d'alçada.

Font. BFC, Àlbum Rubaudonadeu, 426.

83. AMSPP, òrgans de govern. Llibres del Ple municipal, desembre de 1897. Les aigües fluvials van envair el paratge Bosc del riu de Sant Pere i provocaren una petita desviació de la llera, la qual cosa causà la incorporació d'una part de la finca al terme de l'Armentera.

Figura 45. Barques a la vora del Fluvià. Al fons les primeres passeres. Sant Pere Pescador. 1910

Les passeres s'instal·laren al final del carrer del Riu durant el primer decenni del segle XX, substituint la barca de passatge.

Font: col·lecció de Joaquina Costa.

Davant de la vulnerabilitat de la societat i de les pèrdues econòmiques provocades pels aiguats, els ajuntaments, tot sovint, sol·licitaren la implicació del govern provincial o estatal, tant en l'execució d'obres estructurals de defensa –construcció de murs de contenció, projectes de dragatge i endegament de la llera– com en la millora de la xarxa de comunicacions –construcció de ponts i passallisos-. En el transcurs del segle XIX, el poc intervencionisme de l'estat obligà a les institucions locals i als propietaris riberencs a promoure i assumir aquesta mena de projectes. De fet, no va ser fins al primer decenni del segle XX que el *Ministerio de Fomento* projectà i executà diverses infraestructures viàries i hidràuliques, gràcies a un programa de subvencions conegut com a *Plan General de caminos subvencionables*. Dins l'àmbit del present estudi van incloure

Figura 46. Passera per travessar el Fluvià a Sant Pere Pescador. Estava emplaçada al final del carrer del Riu. 1920. Autor: Josep Esquirol

Les passeres estaven formades per taulons i botes fixades amb claus, i per filferros, que feien de passamà. L'ajuntament les havia establert a un particular, Ignasi Ribot, que s'ocupava del passatge. Era gratuït per a tothom, excepte per als pescadors i els propietaris dels arts de pesca que havien de pagar el trajecte a la nit.

Font: AHE, fons Josep Esquirol.

la construcció de dos ponts, un a Torroella de Fluvià i un altre a Sant Pere Pescador. L'any 1911 van adjudicar els treballs d'aixecament del pont-passallís sobre el Fluvià a la carretera estatal entre Figueres i Corçà, al seu pas per Torroella de Fluvià. L'obra, que tenia un cost de 625.202 pessetes, va ser subvencionada íntegrament, i el 1916 ja estava acabada.

El 1904 el govern havia aprovat, dins del programa d'ajuts, la construcció del camí veïnal de Sant Pere a l'Escala, passant per l'Armentera i Cinclaus. La infraestructura requeria la construcció d'un pont per franquejar el Fluvià al seu pas per Sant Pere Pescador. Per bé que el cap d'obres públiques de la província visità la zona i elaborà un avantprojecte per a construir-lo, tant la carretera com el pont finalment foren exclosos del Pla de camins subvencionables. L'alcalde

de Sant Pere Pescador, Ignasi Ribot, lamentà les repercussions econòmiques que tindria la suspensió de l'obra:

Pasar casi lamiendo las casas de esta villa, el rio Fluviá, y la carencia de puente sobre el mismo que facilitara su paso, en épocas lluviosas, no solo suspende el trafico sino que destruye los pasos arreglados sobre su yacimiento (...). Obstruido completamente desde hace cuatro años el paso en el rio para tomar la carretera vecinal de ésta a l'Armentera y la Escala, utilizóse otro paso (...), però las frecuentes avenidas producidas por las lluvias de este año los han destruido del todo.⁸⁴

Figura 47. Construcció del passallís sobre el Fluvià a Sant Pere Pescador. 1927

Si bé tenia categoria de pont provincial, es tractava d'un passallís –pas a nivell– fet de formigó armat. Es va construir en el paratge del Pas de baix, on antigament hi passaven els carros per travessar el riu.

Font: Col·lecció M. Rosa Casamitjana.

84. ADGD, administracions locals, camins, carreteres i ferrocarrils (1847-1979), 2517/66.

El 1911 l'Ajuntament de Sant Pere repregué novament les gestions per a la construcció del pont. Amb la mediació del diputat a Corts pel districte de Vilademuls, Carles Cusí de Miquelet, l'alcalde es va desplaçar a Madrid per aconseguir l'aprovació definitiva del projecte, que va ser autoritzat i executat per la Diputació de Girona amb un cost de 95.000 pessetes. Per a contribuir al pagament⁸⁵ de la infraestructura, el 1925 el ple municipal va acordar l'aportació de 1.000 pessetes anuals durant un període de vint anys. Finalment, les obres de construcció del camí de Sant Pere a l'Armentera i el passallís sobre el Fluvià van ser adjudicades el 1926 a Miquel Garau de Barcelona i es van inaugurar el juny de 1929.

Si bé encara no estava del tot pagat, el pont va ser destruït el 1939, al final de la Guerra Civil. Durant la retirada, l'exèrcit republicà el feu volar en un intent d'aturar l'avenç de les tropes franquistes.

***Figura 48. El passallís sobre el Fluvià a Sant Pere Pescador. 1934.
Autor: Francesc Serra Geli***

Fotografia inèdita de l'antic pont inaugurat el 1929 i volat deu anys més tard. A la panoràmica s'aprecia la seva llargada i la coberta forestal que s'estenia a ambdues ribes del riu.

Font: Col·lecció M. Àngels Serra Llach.

85. AMSPP, òrgans de govern. Llibres del Ple municipal, 1925, novembre, 11.

Les comissions pro damnificats

Les primeres comissions creades per a socórrer els damnificats per inundacions van ser constituïdes pel govern de la província arran de les destrosses provocades per l'aiguat de l'octubre de 1907. La relació dels afectats de cada municipi es va publicar en el *Butlletí Oficial de la Província*.⁸⁶ De la zona d'estudi únicament hi apareix registrada la població de Sant Pere Pescador amb una llista nominal de cinquanta-set persones i una quantificació dels danys valorada en 9.860 pessetes. El govern civil els subvencionà un 31,3%.

A partir d'aleshores els ajuts postcatàstrofe es generalitzaren. Amb les inundacions del 16, 17 i 18 de desembre de 1932, les conques hidrogràfiques de la Muga i del Fluvià quedaren molt perjudicades, les pèrdues econòmiques van ser valorades en 673.400 pessetes per a la primera conca i 79.086 pessetes per a la segona (Generalitat, 1934: 54). Les pluges extraordinàries van inundar la xarxa de carreteres i van incomunicar gran part dels pobles de la plana. L'alcalde de Sant Pere es pronuncià així:

“Tal ha sigut l'aigua caiguda durant la nit, que el riu va iniciar una crescuda a les primeres hores i en aquests moments, a les tres de la tarda, arribava a una alçada de quasi 4 metres sobre el nivell ordinari, privant tota circulació per les carreteres a Torroella de Fluvià, l'Armentera i Castelló d'Empúries i també el camí veïnal a Vilamacolum”.

Les famílies que vivien a la trentena de cortals castellanins situats entre les desembocadures de la Muga i el Fluvià quedaren aïllades durant dies. Tres barques⁸⁷ de pescadors santperencs carregades amb aliments van haver d'auxiliar-los, dues navegaren seguint el recorregut de la carretera de Sant Pere a Castelló d'Empúries i l'altra, per mar, vorejant la línia de la costa. Les

86. AGDG, BOPG, 1908, febrer, 21. Núm. 23, p. 8.

87. Es tractava de les barques dels patrons santperencs Josep Puig Muriscot, Florenci Fullà i Vicenç Llorens AMSPP, administració municipal. Correspondència general. 1934. També a *L'Autonomista*, 17 de desembre de 1932.

primeres hi van arribar, però la darrera hagué de tornar enrere a causa del fort temporal. A Sant Pere Pescador l'aiguat afectà més de 700 vessanes de terra agrícola, va provocar la mort de molts caps de bestiar i la destrucció de la flota pesquera.

Arran de la visita del president de la Generalitat, Francesc Macià, a l'àrea afectada, el 23 de desembre de 1932, es constituí la Comissió pro damnificats de les comarques gironines, una entitat destinada a contribuir econòmicament i prestar ajuda als afectats. Els recursos aportats per la subvenció s'adreçaren a executar i refer les obres d'infraestructura hidràulica malmeses i restituir motes i terraplens al seu estat original. L'únic projecte inclòs en el programa d'ajuts a la zona del baix Fluvià fou la reparació de les motes del marge dret, a Saldet, i l'eliminació del meandre que s'havia format. Les obres van ser encarregades a l'enginyer d'Obres Públiques de la Generalitat, Jaume Cruanyes.

A causa de l'avinguda del 1932, el meandre existent en el marge dret, prop de Saldet (Ventalló), s'accentuà. El motiu del seu agreujament van ser un seguit de fileres d'estaques construïdes per l'hisendat Carles Casades de Còdol a la vora contrària, dins el terme de Torroella de Fluvià. Durant la crescuda, la força de l'aigua va atacar el marge dret, perjudicant les terres de Josep Francesch de Saldet i afectant de ple l'estructura de la mota. Per això, els principals objectius del projecte redactat per Cruanyes foren, en primer lloc, suavitzar l'arc de la corba i, tot seguit, consolidar el terraplè a fi d'evitar la fugida d'aigua, i impedir que el Fluvià es desviés cap a l'antiga llera. L'enginyer ho manifestà així:

Se corre el peligro inminente de que se produzca una gran cortadura que destruya la acequia y el camino vecinal y precipite las aguas hacia el antiguo cauce, "Rio Viejo", por donde hace unos cuantos siglos circulava el rio Fluvià, desembocando en el mar junto a Empúrias en lugar de San Pedro Pescador. El perjuicio que esto produciría a la feraz llanura que se extiende entre Armentera, Montiro, Pelacals, Viladamat i la Escala seria incalculable.

La solució per reconduir novament el riu i eliminar el meandre es va resoldre amb la construcció, prop de la Plantada d'en Francesch, d'un sistema de tres espigons de 24 metres de llarg, formats per gabions de filferro omplerts de grava. L'obra va tenir un cost de 9.785 pessetes i va finalitzar el març de 1936.

DIVAGACIONES DEL RIO FLUVIÀ
EN LA ZONA EROSIONADA.

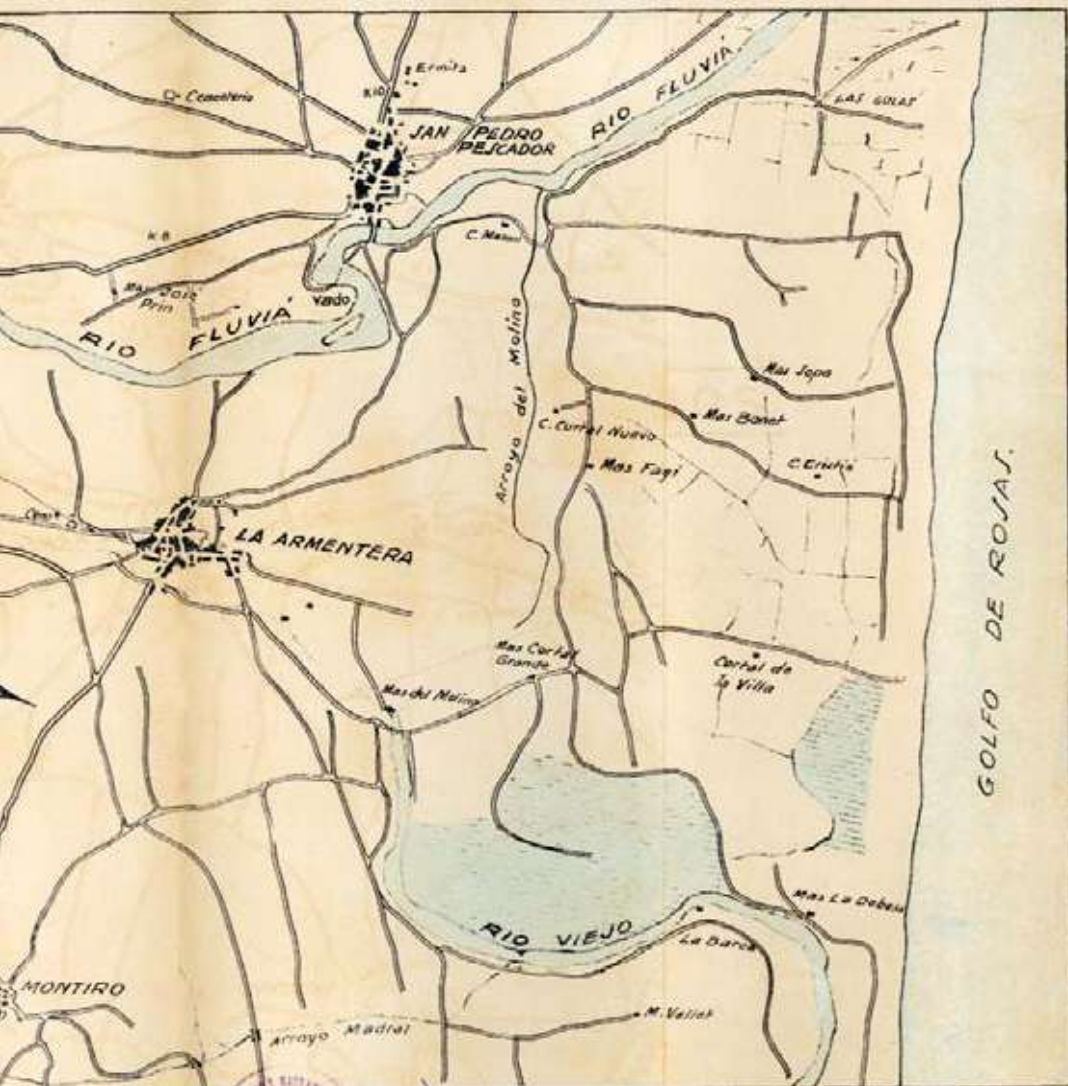
El mapa assenyala, en color vermell, el tram de mota a la corba de Saldet amb una anotació que diu: "zona erosionada".

El seu trencament hauria perjudicat la carretera de l'Armentera a l'Arbre Sec, el rec del Molí i, tal com indica la fletxa, en direcció sud-est, l'aigua hauria pogut recuperar l'antiga llera del Fluvià.

Font: AGDG, Comissaria Delegada de la Generalitat, *Proyecto de obras de defensa de la margen derecha del rio Fluvià en el termino de Ventalló.*
3304.2.

Figura 49. Divagaciones del Rio Fluvià en la zona erosionada. 1933. Autor: Jaume Cruanyes

EXAMINADO
Ingeniero Director asistencial

Herrero

V: B:

El Delegado de los servicios
Administrativos del Puerto Oriental

1933

BARCELONA 29 Abril 1933
El Ingeniero autor del proyecto

Quatras

El plànol mostra la dinàmica de les aigües fluvials i l'evolució seguida pel meandre en un interval de deu anys –entre 1922 i 1932–. La font indica també el sistema de col·locació dels espigons amb la finalitat de rectificar la corba.

Font: AGDG, Comissaria Delegada de la Generalitat, *Proyecto de obras de defensa de la margen derecha del rio Fluvià en el termino de Ventalló, 3304.2.*

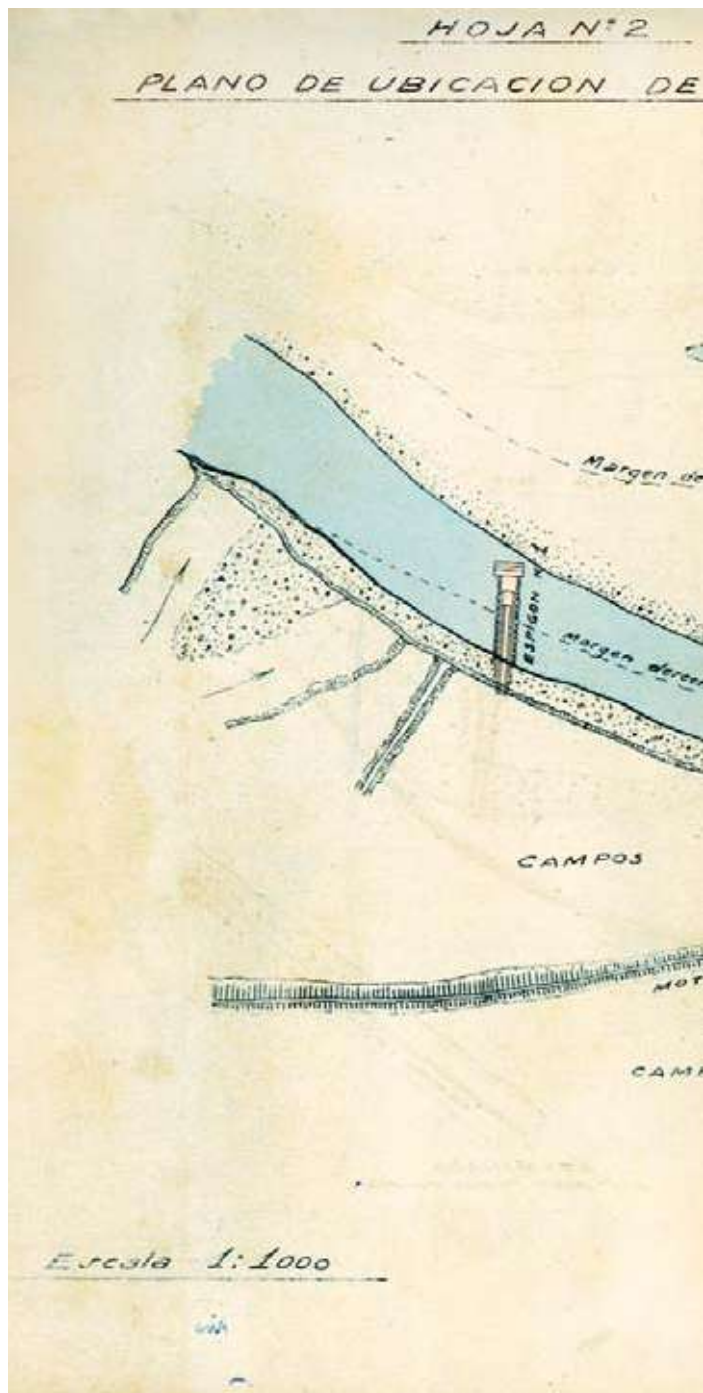
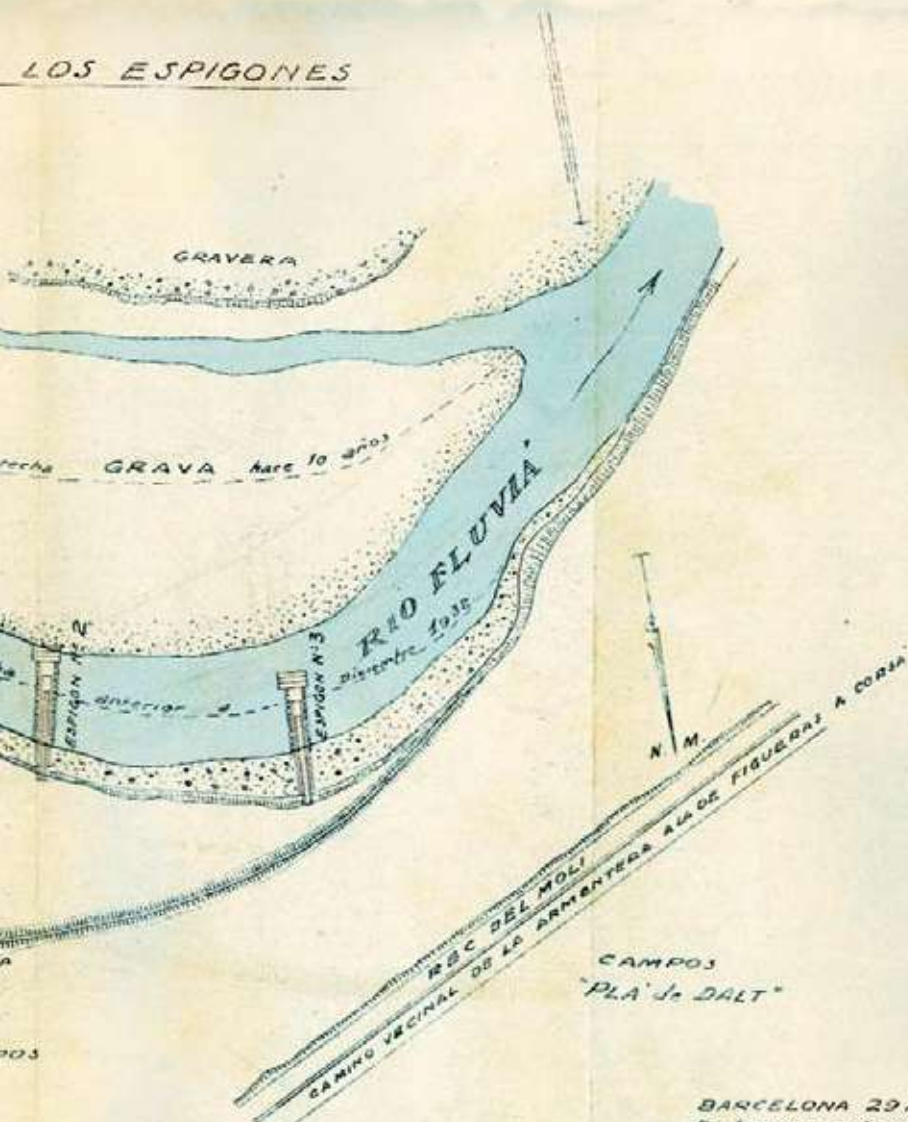

Figura 50. Plano de ubicación de los espigones. 1933. Autor: Jaume Cruanyes

LOS ESPIGONES

BARCELONA 29 ABRIL 1933
El Ingeniero autor del proyecto.

[Handwritten signature]

EXAMINADO
El Ingeniero Director accidental

[Handwritten signature]

V. N.º
El Delegado de los servicios
N.º 1000000 del Armas de Catal.

[Handwritten signature]

Els espigons col·locats per l'enginyer Cruanyes van evitar que, a les inundacions catastròfiques de l'octubre de 1940, les aigües del Fluvià no s'escampessin per la plana i recuperessin l'antiga llera. L'episodi, ocorregut entre el 17 i el 20 d'octubre, va ser conegut com l'aiguat de Sant Lluç i ha estat qualificat com el més extraordinari del segle XX, "*el fenomenal desbordamiento del Fluvià que como sabemos alcanza unas proporciones no registradas durante muchos siglos*",⁸⁸ va afectar tots els pobles de la conca i va ser especialment dur tenint en compte el context històric que vivia el país, acabat de sortir de la Guerra Civil.

Les restes del passallís de Sant Pere Pescador, volat durant la retirada, quedaren a la llera del riu. Si bé el *Servicio militar de Puentes y Caminos* ja n'havia retirat una part, les pedres i runes van obstruir el pas de les aigües que de manera incontrolada s'estengueren pel nucli urbà. Les passarel·les provisionals, construïdes per l'ajuntament per substituir el pont-*baden*, van desaparèixer i les estructures hidràuliques del molí de l'Armentera quedaren destruïdes, en especial, la resclosa de les Roques del Tit i la canalització del molí. A l'Escala, el desbordament del Fluvià Vell i del rec del Molí (antic Ter) van provocar que Cinclaus quedés aïllat, l'avituallament i l'assistència als malalts s'havia de fer en barca.

Al llarg de la segona meitat del segle XX es produí un canvi en les formes de gestió dels àmbits fluvials, s'introduïren millores en la mecanització i avenços en enginyeria. Les obres de redreçament i endegament de la llera, com també de protecció i consolidació dels marges, foren promogudes i costejades per organismes supramunicipals com la Confederació Sindical Hidrogràfica del Pirineu Oriental i posteriorment per la Generalitat de Catalunya a través de la Direcció General d'Obres Públiques.

Entre 1962 i 1988 es produïrien dues dècades de grans crescudes i inundacions extraordinàries. Alguns dels episodis van ser pràcticament consecutius, 1962, 1963 i 1965, i afectaren de ple el sector agrari i les infraestructures viàries, cosa que perjudicà la connexió entre les poblacions de la zona. La Confederació impulsà el projecte *Apertura de cauce* que consistia en l'endegament del llit fluvial i la protecció dels marges amb dics de terra. Tot just acabades les obres, se succeïren diverses inundacions que van causar importants danys a les defenses del riu.

88. *El Pirineo*, 12 de noviembre de 1940.

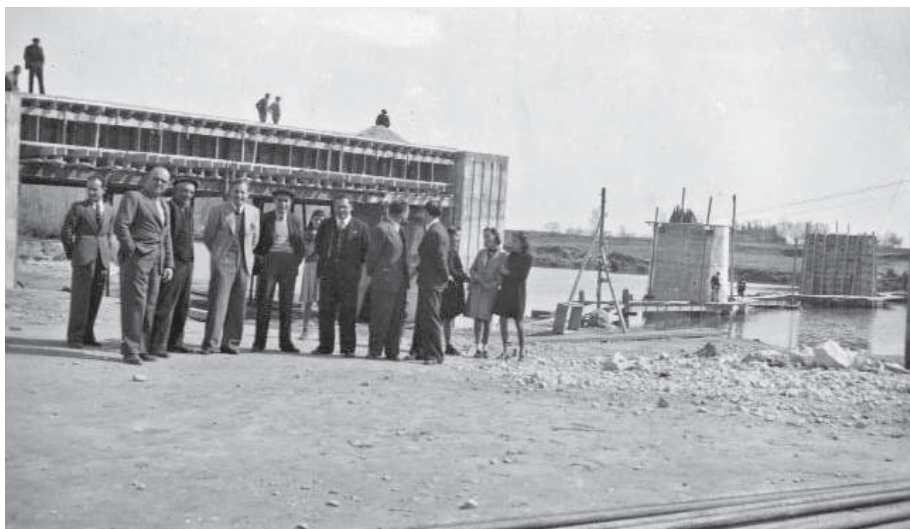

Figura 51/52. Obres de construcció del pont de Sant Pere Pescador. 1941

Les obres del pont sobre el Fluvià es van iniciar a cavall de 1940 i 1941 per un batalló de treballadors integrat per soldats republicans, presoners de guerra.

Font: Col·lecció Imma Serra.

Figura 53. Ortofotografia del curs del Fluvià entre els nuclis de Valveralla i Saldet (Ventalló). 1950-1975. Autor: OCOTESA. Oficina de Cooperación Técnica

Les línies traçades sobre la fotografia aèria indiquen el recorregut del riu després de suprimir els meandres formats entre Valveralla i Saldet. A principi de 1980, els ajuntaments de l'Armentera, Sant Pere Pescador, Torroella de Fluvià, Ventalló i Vilamacolum reclamaven a la Diputació de Girona un ajut econòmic per restablir les obres d'endegament de la conca baixa del Fluvià, iniciades, feia gairebé dues dècades, per la Confederació Sindical Hidrogràfica del Pirineu Oriental.

Font: AHG, Demarcació Territorial a Girona de l'Agència Catalana de l'Aigua, plànols 13.

Finalment, a l'inici de la dècada dels vuitanta del segle passat, el mateix organisme promogué el projecte de dragatge i redreçament de la llera, que incloïa l'aixecament, al marge esquerre, d'una escullera amb blocs de pedra i un pla de conservació de bosc de ribera promogut per l'Institut per a la Conservació de la Natura (ICONA), que consistí en la repoblació forestal d'uns antics aigualleixos, davant la façana urbana de Sant Pere Pescador. Posteriorment, l'espai fou destinat a parc públic i cedit a l'ajuntament. Amb el redreçament del riu es va obrir un nou braç i es formà l'illa d'en Caramany, un espai fluvial que, el 1983, va ser declarat reserva integral del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

Figura 54. El passallís sobre el Fluvià al seu pas per Torroella de Fluvià destruït per les inundacions del 12 de novembre de 1988

Durant les crescudes, les restes vegetals s'acumulaven en el pont-passallís i obstruïen el pas de les aigües, inundant el nucli de Valveralla i la carretera comarcal que unia Figueres i la Bisbal d'Empordà. L'ensorrament del passallís es produí en dos episodis pràcticament consecutius, el febrer de 1982 i el novembre de 1988. El ressò mediàtic que va tenir una protesta multitudinària en què es tallà la carretera amb tractors, va facilitar que la Conselleria d'Obres Públiques de la Generalitat iniciés els tràmits per a la construcció d'un nou pont sobre el Fluvià al seu pas per Torroella. Les obres van començar el 1989.

Font: Ajuntament de Girona, CRDI. (Fons El Punt-Lluís Cruset).

3.5. L'aprofitament de l'aigua pel reg (segle XIX-XX)

Fins a la segona meitat del segle XIX els drets de propietat de l'aigua continuaren en mans dels senyors dels molins. La seva explotació s'obtenia mitjançant un seguit de mecanismes contractuals que permetien, almenys durant certs períodes de temps, fer-ne ús. Hem vist al llarg d'aquest estudi com els propietaris de les aigües i dels molins signaven establiments i arrendaments a canvi d'exigir a l'altra part el pagament d'un cens anual. En època medieval i moderna, les aigües del tram baix del Fluvià es destinaren preferentment a produir força hidràulica, i fer moure els molins fariners de Sant Mori, Vila-robau i l'Armentera. El seu aprofitament per a l'agricultura fou irrisori, el poc cabal destinat al regadiu es concentrà al voltant dels horts pròxims al rec del Molí, al terme de l'Armentera, d'on els pagesos prenien l'aigua després de signar acords amb els propietaris de la infraestructura molinera. El 1868 l'hisendat Josep Català Fàbrega, propietari del mas Llausàs de Saldet, va fer construir una séquia d'irrigació, derivada del rec del Molí, coneguda com el Canalet.⁸⁹ La nova canalització havia de regar setanta vessanes de la seva explotació. Les propietàries del molí de l'Armentera, Dominga Madurell i Rosa Gualba, li establiren l'aigua a canvi d'un quartà de blat per vessana irrigada. Des de la captació fins a la finca de Català, el Canalet havia de travessar per set propietats particulars, les quals també es beneficiaren del regadiu i amb qui Català pactà les corresponents servituds de pas.

A banda dels petits projectes d'àmbit local, els primers plans pel desenvolupament del regadiu a la plana litoral de l'Empordà es plantejaren durant la segona meitat del XIX, anaren encaminats a afavorir l'expansió de la superfície de prat per incrementar la producció ramadera i també a assegurar la collita de cereals i farratges a l'estiu. A aquests factors se sumà la creació de la Societat d'Agricultura de l'Empordà el 1845 i l'aprovació, el 1866, de la primera llei d'aigües en què se suprimí la seva condició jurídica, cosa que va motivar la redacció de diversos projectes d'aprofitament i ús del cabal del riu Fluvià.

89. Arxiu Narcís Torrent. *Establecimiento de agua para regar 70 vesanas de tierra otorgada por Dominga Madurell, viuda de Joan Masdeu y Rosa Gualba, consorte de Joan Piferrer [...] de Barcelona a favor de Josep Catala de Gerona, 1868, juliol, 17.*

Figura 55. Plànol del recorregut de les tres canalitzacions concebudes en el projecte Canal de riegos del Ampurdan. Promotor Jose Pinilla, 1866. Autor: Andres Bühlmann ACAE, Fages 172.

El 1863 un equip d'enginyers anglesos i a compte de l'empresa Ibérica va realitzar estudis per a la construcció de tres canals de derivació de l'aigua del Fluvià per irrigar una superfície de 7.500 ha de conreu. Els canals tindrien una longitud aproximada de 48 km, s'estendrien des de Viladamat i Cinclaus, al sud, fins a Vila-sacra, al nord. El projecte va ser conegut com a *Canal de Riego del Ampurdan*⁹⁰ i va ser presentat per José Pinilla el 1866. En el plànol (figura 55), s'observa com el projecte s'articulava a partir dels tres canals, un dels quals, amb la captació a les Roques del Tit (Vila-robau), abastiria els termes de Valveralla, Pelacalç, Montiró, Cinclaus i l'Armentera, al marge dret. Un segon canal, al marge esquerre, regaria els termes de Vilacolum, Riumors i Fortià i desguassaria a la Muga. A 3,5 km de l'origen d'aquest últim rec, s'obriria un brançal que permetria regar 1.584 ha i travessaria els nuclis de Sant Tomàs, Tonyà i Vila-sacra. El projecte va tenir molts detractors. David Pavon (2008) apunta que l'obra va comptar amb l'oposició dels propietaris i usuaris de les aigües de la séquia dels molins de l'Arbre Sec i de l'Armentera, els quals van al·legar que el Fluvià no disposava del cabal que es pretenia extreure, i adduïren com a fonament que amb l'aigua del rec del Molí ja s'irrigaven 1.050 ha als termes de Valveralla, Saldet, l'Armentera i Sant Pere Pescador. La declaració del nombre d'hectàrees no va convèncer massa als promotors del pla, que les consideraren exagerades i poc realistes.

Malgrat les reaccions contràries al projecte, el 1879, un membre destacat de la Societat d'Agricultura de l'Empordà, Narcís Fages de Romà⁹¹ –net del diputat Joaquim de Romà–, intervingué com a mediador perquè propietaris i hisendats empordanesos contribuïssin econòmicament en l'execució de l'obra hidràulica. Finalment, el projecte de regadiu no prosperà.

Poc després es presentà el projecte *Canal del Ampurdan*.⁹² Va ser una iniciativa promoguda el 1882 per l'enginyer Victorià Felip, que consistia en la construcció d'un canal que prenia l'aigua del Fluvià per irrigar una part de la comarca, la ciutat de Figueres i la seva rodalia. L'objectiu era promocionar i fomentar el desenvolupament industrial de la ciutat i abastir-la d'aigua potable. L'obra tenia un cost molt elevat, va ser pressupostat en 4.000.000 pessetes. Per

90. ACAE, família Fages. 172.

91. *La Sociedad de Agricultura del Ampurdán* es va fundar el 1845 a iniciativa d'un grup de propietaris, entre els quals, l'advocat i agrònom Narcís Fages de Romà (Figueres, 1813-1884).

92. "Canal del Alto Ampurdan" Memòria llegida a la junta d'accionistes el dia 2 de juny de 1884. ACAE, Fages.

tal de poder-lo finançar, el 1882 es va constituir la societat *Canal del Alto Ampurdan*, que des dels inicis ja comptava amb dos mil accionistes. Al capdavant hi havia polítics i hisendats empordanesos com Tomàs Roger Vidal, banquer i senador, o Joan Tutau, exministre d'Hisenda. A fi d'aconseguir finançament, el 1883 van exposar públicament el projecte en diversos actes organitzats a les localitats afectades. Segons els càlculs presentats per l'enginyer, el cabal, derivat del riu Fluvià, els permetria irrigar 4.000 ha. Malgrat tot, el pla va interessar més als industrials i capitalistes figuerencs que als hisendats de la comarca. La desconfiança i la prudència d'alguns propietaris rurals van fer aturar el projecte.

Si bé al llarg del segle XIX les promocions per ampliar el regadiu a l'Empordà sorgiren d'iniciatives particulars o d'associacions agrícoles, a partir del primer terç del segle XX ho feren a partir de la intervenció d'organismes públics com la Confederació Sindical Hidrogràfica del Pirineu Oriental, constituïda el 1929. Els objectius de l'ens eren administrar els aprofitaments i l'explotació de l'aigua pública amb la finalitat de regular i fomentar la irrigació de conreus. La seva creació va representar un pas decisiu en el procés de la política hidràulica nacional. En aquesta etapa, la plana alt-empordanesa va viure un període intens en el qual s'intentaren construir grans obres hidràuliques per a la promoció del regadiu.

El primer projecte en què va intervenir la Confederació va ser la projecció d'un embassament a Crespià. David Pavon (2008) sosté que havia de ser una infraestructura hidràulica clau per a la regulació del regadiu a la conca del Fluvià. El projecte el va signar l'enginyer de la Confederació, Mariano González Salas, i el va aprovar el Ministeri de Foment a principi d'abril de 1931. La seva tramitació, però, quedà interrompuda a causa de la proclamació de la Segona República, el 14 d'abril de 1931. Dins la nova conjuntura política es produïren canvis significatius que alentiren l'execució de l'obra. Se succeïren un seguit d'obstacles: les confederacions s'havien de convertir en mancomunitats, s'havia de constituir una Comunitat i sindicat de Regants per tal que els propietaris beneficiats amb el regadiu financessin part de l'obra i, per acabar, el projecte s'havia d'incorporar a la nova planificació estatal d'obres hidràuliques. Salvats tots els impediments, finalment el 9 de setembre de 1935 es va col·locar la primera pedra a la casa de l'administració del futur embassament de Crespià, al pla de Martís (Esponellà, Pla de l'Estany). Però l'esclat de la Guerra Civil espanyola va aturar el projecte.

Tot i això, es va recuperar als anys quaranta. Pavón apunta que la construcció de l'embassament de Crespià va ser declarada, pel nou règim, d'urgent execució. Amb tot, el 1944 es va haver de suspendre per motius tècnics i geològics. L'aflorament de guixos va causar la paralització de les obres en el punt on s'havia emplaçat inicialment. A final de la dècada dels cinquanta, es va plantejar la construcció d'un nou embassament a Esponellà, 500 metres més avall del de Crespià. El 1957 el Ministeri d'Obres Públiques va aprovar la seva redacció que, entre altres coses, projectava dues preses a Sant Miquel de Fluvià per irrigar 18.000 ha a ambdós marges del riu. El projecte va ser aprovat definitivament el 1959, però s'alentí de tal manera que no prosperà.

Si bé a partir del segle XIX la conca del Fluvià va ser prioritària a la de la Muga en l'aprofitament de l'aigua per destinar-la a l'expansió del regadiu i a l'abastiment de la població de l'Empordà, cap dels projectes presentats es dugué a terme. Actualment, el Fluvià és l'únic riu de Catalunya que no està regulat i no compta amb cap gran obra hidràulica.

Figura 56. El pont sobre el Fluvià al seu pas per Sant Pere Pescador. 1955.

Abans de la construcció de les defenses del riu, els llaguts dels pescadors s'amarraven als arbres que creixien a les vores.

Font: Col·lecció Josep M. Vilà Roig.

CONCLUSIONS

Les aportacions sedimentàries del riu Fluvià, juntament amb les de la Muga, al nord, i el Ter, al sud, contribuïren a la configuració de la plana litoral empordanesa. Entorn dels cursos finals d'aquests rius es vertebrà un territori dinàmic i canviant, ocupat per àmplies extensions d'estanys, maresmes i llacunes litorals on, en els indrets elevats, s'assentaren els primers pobladors. Els petits nuclis rurals del baix Fluvià s'adaptaren a les condicions naturals del medi, i basaren la seva activitat econòmica en l'agricultura, la ramaderia i l'aprofitament dels recursos fluvials i lacustres, llevat d'Empúries i Sant Pere Pescador que la diversificaren amb la pràctica de la pesca i el comerç. Des de ben aviat, aquestes societats van tenir com a principal objectiu dessecar els espais humits i destinar les terres emergides a l'explotació agrària, un procés lent que culminà durant els segles XVIII-XIX.

La informació obtinguda de la cartografia antiga, del testimoni de cronistes i viatgers dels segles XVII-XIX i de la documentació conservada ha permès reconstruir el paleopaisatge i resseguir el curs que tenia el Fluvià abans de 1740 quan recorria sinuós fins a la vila d'Empúries, seguint l'actual traçat del Riu Vell. Al seu entorn es distribuïren els hàbitats dispersos, els molins, les vies de comunicació, els espais agraris i, en especial, el conreu de l'arròs. A mig camí entre Sant Pere Pescador i la desembocadura, documentada com el grau d'Empúries, s'emplaçà el molí fariner de l'Armentera, d'origen medieval i sota el domini dels comtes d'Empúries que l'arrendaven periòdicament per la seva explotació. Les embarcacions de càrrega hi arribaven remuntant el riu per comprar els excedents agraris de la plana, que consistien, majoritàriament, en cereals, faves i oli. Amb la navegació fluvial, la infraestructura molinera esdevingué un centre d'operacions mercantils, és per aquest motiu que gran part dels contractes d'arrendament del molí se signaren amb mercaders i comerciants vinguts de fora.

Al votant del grau d'Empúries es desplegà el comerç de cabotatge i la pesca del sardinal, introduïda per pescadors vinguts del regne de França. Amb els anys, aquestes activitats s'expandirien cap a altres punts de la costa empordanesa com el port de la *Scala*, on es formà un barri de pescadors que, a la segona meitat

del segle XVIII, experimentà un gran desenvolupament demogràfic i econòmic que donà origen a la vila de l'Escala.

A conseqüència de la inundació catastròfica de 1740, les aigües del Fluvià es bifurcaren al seu pas per Sant Pere Pescador. L'obertura del nou braç, seguint l'actual recorregut, provocà el trasllat de la desembocadura, d'Empúries a Sant Pere Pescador, i la destrucció de les botigues de la mar del paratge del Joncar i, amb elles, el comerç marítim del litoral santperenc. Presumiblement, el corrent descontrolat recuperà l'antic grau de Sant Pere on desaiгуava, des de la seva construcció al segle XV, el rec Sirvent. Ens preguntem quins motius o quines circumstàncies van propiciar el canvi de curs en el moment en què va succeir, i per què no es produí en el decurs d'altres episodis, igual de catastròfics o més.

Per bé que el desviament s'atribuí a causes naturals, la intervenció de l'home va jugar un paper destacat. La conjuntura econòmica i l'interès de determinats grups socials, beneficiats amb el canvi de curs, van ser factors decisius. D'una banda, els propietaris del molí de l'Armentera amb els guanys obtinguts en les concessions dels usos de l'aigua pel reg de l'arròs, de l'altra, la família Caramany, amb els rendiments que generava aquest conreu i, per últim, els propietaris rurals, la gran majoria cortalers, que van veure minimitzats els efectes dels desbordaments a les seves explotacions.

Pocs autors han estudiat detingudament la història del tram baix del Fluvià. Tant els treballs del veterinarí armenterenc, Jaume Caussa, com el relat del viatger Francisco de Zamora coincideixen que la navegació pel Fluvià es mantingué activa, malgrat el canvi de curs, al llarg de tot el segle XVIII. D'altra banda, els documents cartogràfics de la segona meitat dels set-cents proven que l'antic curs es convertí en una séquia de desguàs del molí i del conreu de l'arròs. Paradoxalment, el vell curs, i de manera simultània, continuà sent navegable fins al molí i alhora funcionà com a canal d'escorrentia, el tram prengué el nom de Riu Vell. L'antiga llera, entre la infraestructura molinera i Sant Pere Pescador, continuà a mans dels propietaris del molí i, a principi del segle XX, se'l conegué com el rec del Molí.

Si bé en determinades etapes històriques el Fluvià contribuí a generar riquesa i afavorir l'establiment de molins, l'expansió del regadiu o l'obtenció de fusta dels aigualleixos, en altres es convertí en una amenaça i un risc per a les societats que vivien dins la seva àrea d'influència. Les crescudes i les inundacions es produïren, històricament, de manera periòdica. Molts dels registres van ser extraordinaris i d'altres catastròfics, hi ha constància d'episodis en els anys 1421, 1740, 1848, 1850 o 1885 i, més recentment, en el 1932 o 1940. La societat del baix Fluvià lluità i s'adaptà al risc de patir inundacions amb la utilització de

sistemes de protecció i de defensa que anaren evolucionant amb el pas del temps –construcció de motes, plantacions d'arbres a les ribes o dics a la llera per modificar el curs fluvial–, la majoria de les operacions va ser d'iniciativa particular o de les comunitats perjudicades, i assumides econòmicament pels propietaris riberencs o bé pels ajuntaments. A partir del primer terç del segle XX, les actuacions foren promogudes pel govern provincial, per l'estatal i per entitats com la Confederació Sindical del Pirineu Oriental, que també encapçalà plans per difondre el regadiu i realitzar obres hidràuliques com l'embassament de Crespià-Esponellà que, malgrat tot, finalment no s'executà. És per això que, actualment, el Fluvià és un riu que no té regulació hidrològica.

Les zones que, durant segles, estigueren periòdicament inundades pels desbordaments del Fluvià constitueixen, en aquests moments, espais d'alt valor paisatgístic i ecològic i, des de 1983, estan integrats dins del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

En els darrers anys, i en el context de l'emergència climàtica, els experts auguren que els episodis de pluja extrema i les riuades sobtades seran més freqüents. La manca de neteja de la llera i l'ocupació dels espais inundables amb habitatges, activitats extractives d'àrids, ports fluvials i instal·lacions d'oci agreujaran l'impacte de les inundacions. Si a aquests factors, hi afegim l'evolució del nivell del mar i el caràcter hidrogeològicament dinàmic de les desembocadures fluvials, el futur és realment incert.

Figura 57. El riu Fluvià aigües avall de Sant Pere Pescador. 2020. Autor: Marisa Roig

En la confecció del present estudi es formà la borrasca *Gloria* (20-22 de gener de 2020). El Riu Vell i el Fluvià es desbordaren en diferents punts dels termes de Ventalló, Torroella de Fluvià, l'Armentera, Sant Pere Pescador i l'Escala, fet que ocasionà enormes pèrdues econòmiques.

La reserva natural de l'Illa d'en Caramany de Sant Pere Pescador l'endemà del desbordament del Fluvià. 23 de gener 2020. Autor: Ivan Penacchio

L'aigua sobreixí la mota davant del nucli de Sant Pere Pescador, inundant el parc del Riu i els baixos d'alguns habitatges. 22 de gener 2020. Autor: Marisa Roig

*El Riu Vell i la riera de les Nietes desbordats a prop de la desembocadura.
Al fons, Sant Martí d'Empúries. 23 de gener 2020. Autor: Ivan Penacchio*

*L'acumulació d'aigua de pluja, el desbordament del Riu Vell i l'entrada d'aigua de mar
provocaren la inundació de part de la plana. Al fons, les parcel·les del càmping la Ballena
Alegre de Sant Pere Pescador i a l'esquerra, el Xalet dels Caramany envoltat d'aigua.
23 de gener 2020. Autor: Ivan Penacchio*

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Antoni Maria; MOLL, Francesc de Borja (1930-1962), *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca: editorial Moll [edició electrònica de l'Institut d'Estudis Catalans, 2002: <http://dcvb.iec.cat/>].
- AJUNTAMENT DE L'ESCALA. *Quercus sapiens. Document Inicial Estratègic del POUM de l'Escala. Anàlisi ambiental*. (2016), www.lescala.cat/download/poum/5/1025/304391632/.../documentinicialestrategic.pdf/
- AJUNTAMENT DE TORROELLA DE FLUVIÀ, <http://www.torroelladefluvia.cat/coneix/historia-2/cronologia/> [última consulta: 5 d'agost del 2019].
- BARBAZA, Yvette (1966), *El paisatge humà de la Costa Brava*, Barcelona: Edicions 62, 1988.
- BOIX, Lurdes; ROURA, Lluís (2002), *L'Escala. Imatges de tres segles*, l'Escala: Ajuntament de l'Escala.
- BOIX LLONCH, Lurdes (2012), “Del barri de pescadors al poble de l'Escala. El port de l'Escala de la vila d'Empúries”, *Dels mercaders d'Empúries als pescadors de l'Escala*, l'Escala: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Ajuntament de l'Escala.
- BOIX, Lurdes (2015), “El conreu de l'arròs a l'Escala, del segle XV al XX”, *El conreu de l'arròs, ampostins i valencians a l'Escala*, l'Escala: Ajuntament de l'Escala, Museu de l'Anxova i de la sal, p. 52-74.
- BOIX LLONCH, Lurdes (2017), “La sal de l'Alfolí. L'administració de la sal a l'Alfolí de l'Escala”, *L'Alfolí de la sal de l'Escala*, l'Escala: Ajuntament de l'Escala, Museu de l'Anxova i de la Sal, p. 37-66.
- BOIX, Lurdes; DIDAC-PIÑERO, Miquel (2018), *L'Escala i Empúries*, Girona: Diputació de Girona, Quaderns de la revista de Girona, 195.
- BOIX, Lurdes; BADIAS, Jaume (2018), *Històries de pescadors de la Costa Brava*. Cassà de la Selva: editorial Gavarres, Ajuntament de l'Escala.
- BOLÓS, Jordi; HURTADO, Víctor (1999), *Atles del comtat d'Empúries i Peralada (780-991)*, Barcelona: Rafael Dalmau.
- BOSCH, M.; CONGOST, R.; GIFRE, P.; SAGUER, E.; SOLDEVILA, X. (2003), “Dinámica social y transformaciones ambientales. El Baix Ter, 1300-1950”, *La construcción histórica del paisaje agrario en España y Cuba*, p. 91-108.

- BURGUEÑO, Jesús (ed.) (2008), “El mapa com a llenguatge geogràfic. Recull de textos històrics (s. XVII-XX)”, Barcelona: Societat Catalana de Geografia. Institut d’Estudis Catalans, CXXXV+211 p.
- CAPDEFERRO I PLA, Josep (2017), *Juristes, litigis i poder al comtat d’Empúries en temps de Jeroni Pujades (1568-1635)*, Castelló d’Empúries: Ajuntament de Castelló d’Empúries, Diputació de Girona.
- CAPDEVILA MUNTADAS, Alexandra (2011), “Les característiques de la immigració occitana a l’Alt Empordà abans de 1640”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, p. 217-236.
- CARRERES, Joan; (2015), *Fluvià*, Editorial Gorbs.
- CASTANYER, Pere; SANTOS, Marta; TREMOLEDA, Joaquim; JULIÀ, Ramon; MONTANER, Jordi; RIERA, Santiago (2016), “Evolución del paisaje y del poblamiento del territorio de Emporion-Emporiae entre el Bronce Final y la Antigüedad Tardía”, *Madrid Mitteilungen*, 57, p. 306-361.
- CAUSSA SUNYER, Jaume (1962), “Santa Eugènia de Saldet i la seva història”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, p. 171-175.
- CAUSSA SUNYER, Jaume (1963), “El molino de l’Armentera”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, p. 113-119.
- COLLS, Josep (2006), “Crecimiento agràrio y desecación de humedales litorales en el noreste catalán: Castelló d’Empúries (siglos XVI-XIX)”, *Areas, Revista internacional de Ciencias sociales*, 25, p. 47-57.
- COLLS, Josep (2007), “La transformació de la plana empordanesa en els períodes medieval i modern. El cas de Castelló d’Empúries”, *Actes del congrés: El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*, Figueres: Institut d’Estudis Empordanesos, volum II, p. 355-364.
- COMPTE FREIXANET, Albert (1963), “El Alto Ampurdán”, *Revista Pirineos*, p. 67-74. [Reeditat a Figueres: Institut d’Estudis Empordanesos, 2015].
- COROMINES, Joan (1995), *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona: Curial edicions catalanes.
- ECOMUSEU-FARINERA DE CASTELLÓ D’EMPÚRIES (2013), “Paisatge latent. Closes, cortals i cortalers”, Castelló d’Empúries: Ecomuseu-Farinera.
- EGEA CODINA, Antoni (1995), *Aspectes històrics de Siurana d’Empordà (939-1803)*, Siurana: Col·legi Públic El Serrat.
- EGEA CODINA, Antoni (1998), “Notícies sobre demografia i jurisdicció del comtat d’Empúries a mitjan del segle XIV”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, (31), p. 189-230.
- ESTEBAN SASTRE, Marina (1992), “L’Escala i L’Alfolí: una aproximació històrica”, *Revista de Girona*, 154.

- ESTEBAN SASTRE, Marina (2001), *L'Escala, un exemple de supervivència*, l'Escala: Ajuntament de l'Escala i Diputació de Girona.
- Estudi morfolodinàmic del riu Fluvià* (2010), UPC. Departament d'Enginyeria Hidràulica. Agència Catalana de l'aigua. Barcelona. http://aca_peg2015c_02B02_estudi_morfolodinamic_v1.pdf [última consulta 16 d'agost de 2019].
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (2007), "Navegació, ports i comerç a la mediterrània de la Baixa Edat Mitjana". *Actas V Jornadas Internacionales de Arqueología Subacuática*. València: José Pérez Ballester y Guillermo Pascual, eds. (Gandía, 8 a 10 de noviembre de 2006), p. 113-166.
- FUERTES, Maribel; MONTALBÁN, Carme (JANUS, SL) (2007), "El Serradar: una necròpolis i un hàbitat de l'antiguitat tardana a Sant Pere Pescador" *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 48.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1934), *La Generalitat de Catalunya a les comarques gironines. Report de la Comissaria Delegada, 1933*. Girona: Tallers Gràfics de la Casa d'Assistència i Ensenyament.
- GENERALITAT DE CATALUNYA, Agència Catalana de l'aigua (ACA) (2011), *Avaluació preliminar del risc d'inundació al districte de conca fluvial de Catalunya. Anàlisi de les inundacions històriques* http://aca-web.gencat.cat/aca/documents/ca/publicacions/espais_Fluviats/publicacions/estudis_peg/c_Fluvia/peg_Fluvia.htm
- GENERALITAT DE CATALUNYA, Agència Catalana de l'aigua (ACA). *Planificació de l'espai fluvial de la conca del riu Fluvià*. aca-web.gencat.cat/aca/documents/.../aca_peg2015c_01A05_hidrogeologia_v2.pdf Fluvià.
- GIFRE RIBAS, Pere (1995), "Universitats endeutades i fiscalitat comunitària. Les universitats del comtat d'Empúries, 1659-1705", *Recerques*, 33, p. 53-75.
- GIFRE, Pere; SOLER, Santi (1996), *Patrimoni i arxiu. Inventari del fons patrimonial Caramany de Corçà segles XIII-XX*. La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà.
- GIFRE RIBAS, Pere (2013), "Drets de l'aigua, drets de la terra i conreu de l'arròs a l'Empordà del segle XVIII", *Estudis d'Història agrària*, p. 183-197.
- GIFRE RIBAS, Pere (2015), "Producció agrícola i formació del paisatge agrari. Les grans etapes de l'ocupació del sòl empordanès (1486-1879)", *Anal de l'Institut d'Estudis empordanesos*, (46), p. 183-197.
- GIRAL QUINTANA, Eugeni (2017), "El port de l'Escala, la duana un element dinamitzador", *L'Alfollí de la sal de l'Escala*, l'Escala: Ajuntament de l'Escala, p. 67-76.
- GIRONELLA GRANÉS, Josep M. (2010), *Els molins i les salines de Castell d'Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals, el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval*, Barcelona: Fundació Noguera.
- GIRONELLA GRANÉS, Josep M. (2019), "Els cortals de Castell d'Empúries a finals de l'edat Mitjana", dins Enric SAGUER (coord.), *Els cortals empordanesos del segle XII al*

- XI, *sis estudis*, Girona: Associació d'Història Rural, Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona, Documenta Universitària, p. 31-52.
- ILLA, Estela; ROIG, Marisa; SERNA, Erika, (2009), *El Baix Fluvià, Sant Miquel de Fluvià, Torroella de Fluvià, Ventalló*, Girona: Diputació de Girona.
- INGLADA GIMENO, Joan Ramon (2000), *Els masos de l'Armentera. Cinc segles d'història*. L'Armentera: Ajuntament de l'Armentera.
- MARTINEZ PUIG, Alfons (2013), "Figueres: la modernització urbana i arquitectònica durant el segle XIX. L'arquitecte Josep Roca i Bros" *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, (44), pàg. 257-172.
- MATAS, Josep (1986), *Els estanys eixuts*, Girona: Diputació de Girona, Quaderns de la revista de Girona, 7.
- MELON JIMÉNEZ, Miguel Ángel, «Nunca es útil que manden muchos a la par». Aduanas, resguardos, 'mossos' y militares en la Cataluña del siglo XVIII". *Pedralbes: revista d'història moderna*, [en línia], 2013, Núm. 33, p. 105-60, <https://www.raco.cat/index.php/Pedralbes/article/view/298223> [Consulta: 18-12-2019].
- MOLI FRIGOLA, Montserrat (2007), "Bartomeu Triay, Josep Boscà i els orgues a Girona. L'orgue de Cadaqués (1689-1691) i (1706-1708)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 48, p. 217-285.
- MONTANER, Jordi; JULIÀ, Ramon; CASTANYER, Pere; TREMOLEDA, Joaquim; SANTOS, Marta; RIERA, Santi; USERA, Juan; SOLÀ, Joan (2014), "El Paleopaisatge fluvio-estuari d'Empúries" *Institut d'Estudis del Baix Empordà*, (33) p. 11-53.
- NADAL, Joaquim; et altri (2017), *L'Alfolí de la Sal de l'Escala*, l'Escala: Ajuntament de l'Escala.
- NEGRE PASTELL, Pelai (1946), "Los nombres primitivos de los rios Muga, Fluvià y Ter. Contribución a la geografía antigua de Cataluña", *Annals Institut Estudis Gironins*, (1): 177-208.
- OLIVA, BENET (2014), "Els trànsfuges del setge de 1713/14 al Maresme: Milans d'Arenys, Matas i Lapeira de Mataró i Massiques de Vilassar", *XXXI Sessió d'Estudis Mataronins*, p. 225- 252.
- PADROSA, Inés (2018), *La cartografia de la col·lecció Mascort. Escenas de la historia*, Torroella de Montgrí: Fundació Privada Mascort.
- PAVÓN GAMERO, David (2006), *Gran obra hidràulica i territori a les conques de la Muga i del Fluvià (1850-1980)*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2 volums.
- PAVÓN GAMERO, David (2010), "La influència de les inundacions de 1932 i de 1940 en la construcció de la gran obra hidràulica a la conca de la Muga: de les actuacions de defensa a les de regulació", *V Congrés d'història agrària dels Països Catalans*.

- PIPIÓ GELABERT, Hèctor (2013), “Els treballs de fixació de les dunes empordaneses”, *Dossiers Agraris [Institució Catalana d'Estudis Agraris]*, núm. 16, p. 191-199.
- PUIG GRIESENBERGER, Anna M. (2008), “El destí d'unes còpies de l'inventari de l'arxiu d'Empúries, de Bernat Josep Llobet”, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, (39), p. 301-321.
- PUJADES MONER, Jeroni (1829), *Crònica Universal del Principado de Cataluña*, I (1609), Barcelona: impremta de Jose Torner, 8 volums.
- RIBAS PALOM, Anna; SAURI PUJOL, David (1993), “L'aiguat d'octubre de 1940 a les conques dels rius Ter, Fluvià i Muga”, a BÉCAT, J.: *L'aiguat del 40: inundacions catastròfiques i polítiques de prevenció a la Mediterrània nord-occidental*, p. 147-158.
- RIBAS TORRES, Pasqual (2000), *Atles de Castelló d'Empúries. Segles XVII al XIX*, Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries.
- RIBAS PALOM, Anna (1993), “Vulnerabilitat i adaptació al risc d'inundació a la ciutat de Girona: una perspectiva històrica”, *Estudi General*, 13, p. 233-246.
- RIBAS PALOM, Anna; LLAUSÀS, Albert; SAURI, D.; ROSET, D. (2010), “El paper dels recs de Sentmenat i del Molí de Pals en la configuració de la plana agrícola del Baix Ter”, *Estudis d'Història agrària*, (23), p. 319-333.
- ROIG SIMON, Marisa (2002), *Sant Pere Pescador*, Girona: Diputació de Girona, Quaderns de la revista de Girona, 99.
- ROIG SIMON, Marisa (2007), “El conjunt hidràulic del molí de l'Armentera”, *Actes del congrés: El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, volum II, p. 413-419.
- ROIG SIMON, Marisa (2009), “Les Roques del Tit”, *Alberes*, 01, p. 92-93.
- ROMAGOSA CASALS, Francesc (2007), *Els Aiguamolls de l'Empordà, un paisatge en transformació*. Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral.
- ROMAGOSA CASALS, Francesc (2008), “Anàlisi del procés històric de dessecació dels estanys empordanesos a través de la cartografia” *Segon Congrés Català de Geografia*.
- ROMAGOSA CASALS, Francesc (2009), “El procés històric de dessecació d'estanys a la plana empordanesa”, *Anàlisi geogràfic*, 53, p. 71-90.
- SAGUER, Enric (ed.) (2019), *Els cortals empordanesos, del segle XII al XXI, sis estudis*, Girona: Associació d'Història Rural, Centre de Recerca d'Història Rural de la UdG i Documenta Universitària.
- SAURI, David; RIBAS, Anna; ROSET, Dolores; SORRIBAS, Enric (1993), *Inundacions i societat al Baix Ter*, Girona: Consorci de la Costa Brava.
- SURROCA, Joan (1979), “El conreu de l'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII”, *Estudis d'Història Agrària*, 2, p. 73-94.

- TORRENT, Narcís (2017), *Cartografia, pràctiques mèdiques i Respostes socials a l'entorn del paludisme: Catalunya, segle XIX*, Girona: Universitat de Girona, tesi doctoral.
- VEGA, Salvador (2014), “Quan el Ter surt de mare. L'empremta del riu a Colomers, Jafre, Verges i Canet”, *Revista del Baix Empordà*, núm. 44, p. 38-44.
- VEGA, Salvador (2015), “Els senyors de l'aigua i el conreu de l'arròs al marge esquerre del Baix Ter, als segles XVI i XVII”, *El conreu de l'arròs, ampostins i valencians a l'Escala*. L'Escala: Ajuntament de l'Escala, Museu de l'Anxova i de la sal, p. 22-44.
- ZAMORA, Francisco de (1973), *Diario de los Viajes hechos en Cataluña*, Edició de Ramon Boixareu, Barcelona: Curial.

GLOSSARI

Aigualleix: Terra erma coberta de vegetació, fàcilment inundable per la seva proximitat a cursos fluvials o estanys. Després d'avingudes i aiguats, s'omplia de sediments, troncs, fustes i altres restes vegetals.

Aiguamoix: Paratge en què la terra està tan saturada d'aigua que hi fa mal anar i mal treballar (DCVB, 2002: aiguamoix).

Aiguamoll: Terreny pantanós i saturat d'aigua on abunda molta fauna i flora.

Agulla: Rec o séquia secundària que va a parar a un canal principal. S'utilitza o bé per drenar o per irrigar un territori. És una denominació molt present a les terres del Rosselló.

Balcar: Indret on creixen formacions de balca (*Typha*), una planta helofítica que viu en llocs molt humits, generalment dins l'aigua. Es troba tant en estanys d'aigua dolça com en cursos fluvials.

Cadirat: Porta de contenció per aturar o graduar el pas de l'aigua d'un rec o d'un riu. Generalment, en els recs és el pas que dona sortida a l'aigua d'una gran séquia.

Closa: Feixes o peces de terra emplaçades en antigues zones lacustres, encerclades per motes i recs d'escoriment, i destinades al pasturatge de bestiar boví i equí. La closa es tancava amb arbres i arbustos.

Cortal: Es tracta d'una varietat del mas català, característic de la plana litoral de l'Empordà. Originàriament estava dedicat a l'explotació agroramadera i comptava amb àmplies extensions de closes per la pastura del bestiar boví i equí.

Grau: Boca o petit canal que posa en comunicació un estany amb el mar. També designa un punt de la riba que serveix de desembarcador, especialment, port de mar (DCVB, 2002: grau).

Llauna: Llacuna d'aigua salabrosa situada prop del litoral.

Passallís: Pas on el camí o la carretera travessa un riu. En nombroses ocasions es construïa a nivell del curs de l'aigua.

Vernar: Indret poblat de verns (*Alnus glutinosa*), un arbre que creix a les vores dels rius, torrents i en altres llocs humits.

ÍNDEX

Presentació	
El Fluvià, un riu d'Empúries i l'Escala.	7
Pròleg	
El riu Fluvià a la llum dels documents d'arxiu	9
Agraïments	11
Introducció	13
La metodologia i les fonts	17
1. Antecedents. La formació de la plana del Fluvià i els primers assentaments	23
2. El territori i la dinàmica econòmica (segles XVI-XVIII)	31
2.1. Terra d'aigua	31
2.2. El paisatge humà a la plana del Fluvià.	46
2.3. La mar d'Empúries. L'activitat comercial i pesquera al grau . . .	56
2.4. Remuntant el Fluvià, del grau al molí de l'Armentera	60
• El conjunt hidràulic del molí	60
2.5. Ports i embarcadors	67

3. L'acció de l'aigua sobre la plana i el desviament del Fluvià	77
• Espais inundables, l'explotació d'aigualleixos i riberals	82
3.1. Les inundacions i les riuades fins a mitjans del set-cents.	85
• Les primeres obres de defensa, les motes	88
3.2. L'aiguat de 1740 i la modificació del curs fluvial.	92
3.3. El Riu Vell i el conreu de l'arròs	98
3.4. L'amenaça del Fluvià (segles XIX-XX)	107
• Mesures paliatives de protecció, dics i pilones	107
• Les comissions pro damnificats.	118
3.5. L'aprofitament de l'aigua pel reg (segles XIX-XX).	129
Conclusions	135
Bibliografia	141
Glossari	147

Abreviatures

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACAE	Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà
ACBE	Arxiu Comarcal del Baix Empordà
ADG	Arxiu Diocesà de Girona
ADM	Arxiu Ducal de Medinaceli
AGDG	Arxiu General de la Diputació de Girona
AHG	Arxiu Històric de Girona
AHE	Arxiu Històric de l'Escala
AMLA	Arxiu Municipal de l'Armentera
AMCE	Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries
AMSP	Arxiu Municipal de Sant Pere Pescador
BFC	Biblioteca Fages de Climent
BNE	Biblioteca Nacional de España
BPC	Biblioteca Pública de Catalunya
CRDI	Centre de Recerca i Difusió de la Imatge. Ajuntament de Girona
DARP	Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya
DCVB	Diccionari català-valencià-balear, d'Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll
ICGC	Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya

Libre de Proposicions y Reso-
lucions y altres notes de la
Universitat de L'Escalá y la
Escalá Comentat als. L'any
1699

ISBN: 978-84-09-18-318-0

9 788409 183180

